НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 33 (17362)

2007 чылдың МАРТ 15, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 17.30. Садар өртээ 4 рубль.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

Соңгулда хоойлужудулгазында хажыдыышкын хөй, буруулугларга хемчегни онаар

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының ийиги чыыжының депутаттарының катап соңгулдалары 2007 чылдың март 11-де болуп турар хүнде Кызыл хоорайның, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга кожууннарның соңгулда участоктарынга байдалдың дугайында айтырыгны чугаалашкан хуралды март 13-те эрттирген.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. Монгуштуң, Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Е.В. Масловтуң, ТР-ниң иштики херектер сайыды В.И. Лесняктың информацияларын аңаа дыннаан. Оларның дыннатканын езугаар алырга, республиканың күүсекчи эргечагырга болгаш тус чер ботбашкарылга органнары, Иштики херектер яамызы соңгулда участоктарының ажылдаарынга таарымчалыг байдалды тургускан, корум-чурум камгалаар хемчеглерни алган, бадылаашкынга соңгукчулар идепкейлиг киришкен. Ооңбиле чергелештир Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязынга, ТР-ниң Иштики херектер яамызынга соңгулда хоойлужудулгазында хажыдыышкыннар дугайында соңгукчулардан, депутаттарга кандидаттардан, оларның штабтарының кежигүннеринден 100 ажыг билдириишкиннер, дыннадыглар кирген. Ол хомудалдар факт-барымдаалар-биле бадыткаттынган болуп турар, оларны кыска хуусаада сайгарып көөр, чогуур хемчеглерни алыр дугайында шыңгыы чугаа хуралга болган.

Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээзиниң Аппарадының федералдыг Кол инспектору В.И.Чернышев, РФ-тиң Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республикада эргелелиниң начальникиниң оралакчызы И.В. Толстоносов, Тыва Республиканың прокурорунуң бирги оралакчызы М.И.Санчай, ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В.Брокерт, ТР-ниң Чазак Даргазының чанында Хөй-ниити айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретариадының удуртукчузу Б.С.Шыырап болгаш өскелер-даа хуралдың ажылынга киришкен.

Бистиң корр.

Соңгулдаларда хажыдыышкыннар

В.М. БАРТЫНА-САДЫНЫҢ БӨЛҮҮ ШОЛБАН ИРГИТ-БИЛЕ «САНАЖЫР» БОДААН

Эрткен улуг-хүнде, март 11-де, Россияның 14 регионунга соңгулда кампаниялары болуп эрткен. Ооң түңнелдерин тайылбырлап тура, РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязының удуртулгазы-даа, российжи деңнелдиң политиктери-даа чер-черлерге болгулаан хөй санныг хажыдыышкыннарны бадыткаан. РФКП-ниң баштыңы Геннадий Зюганов эрткен соңгулда кампаниязынга хамаарыштыр бодунуң үзел-бодалын илередип тура, мынча дээн: «Москвага чогааттынган болгаш ажыглаттынып келген эң хирлиг соңгулда технологияларын бо удаада регионнарга тарадып нептереткен». А Тывага, ылаңгыя ооң найысылалы Кызылга болуп эрткен соңгулдалар база-ла хөй санныг хажыдыышкыннар-биле элбек болган.

Ниитизи-биле алырга, соңгулда кампаниязының үезиниң дургузунда республиканың эргехоойлу камгалаар органнарынга соңгулда хоойлужудулгазының хажыдыышкыннарының талазы-биле 80 ажыг хомудал билдириишкиннер хамаатылардан болгаш хөй-ниити организацияларындан кирген. Бо хүннерде оларга хамаарыштыр хыналдаларны чорудуп, хемчеглерни ап турар.

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының даргазы Е.В. Масловтуң чугаазы-биле алырга, март 11-де бадылаашкын хүнүнүң дургузунда №№ 1, 3, 4, 5 чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарының девискээрлеринге кандыг-бир кандидат дээш, ылаңгыя З.Н. Сат, С.В. Сафрин, Б.К. Балчий-оол, В.А. Ушкалов дээш бадылаарынче соңгукчуларны күткүп, хээлилеп, оларга акша-төгерикти, аъш-чемни, арага-дарыны үлеп турган фактылар илереттинген.

Акша-төгерик үлелгези-биле чергелештир, А 447 күрүне дугаарлыг сарыг өңнүг «Газельге», М309АА күрүне дугаарлыг ногаан өңнүг «Жигулиге» В.В. Вусатый дээш, О 053 ОО күрүне дугаарлыг «Волгага» В.А. Ушкалов дээш, 520 күрүне дугаарлыг мөңгүннелчек өңнүг ВАЗ-21014 автомашинага, Е 427 АН дугаарлыг чырык-куу өңнүг Тойота-Камриге, 935 дугаарлыг көк өңнүг ВАЗ-2109-ка, 609 дугаарлыг «Жигулиге» З.Н. Сат дээш бадыладыры-биле соңгукчуларны соңгулда участоктарынга чедиргени бүрүткеттинген. Оон аңгыда чамдык кижилер Зоя Назытыевна Сат дээш бадылаарынче суртаалдап, 1000 рубль түңнүг шаннал акшаны бээрин аазап турганнар. А «Чаңгыс демниг Россия» партиязының бүзүреттирген кижизиниң медеглээни-биле алырга, бадылаашкын хүнүнде, март 11-ниң 10 шакта Набережная кудумчузунда №17 соңгулда участогунга ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидат В.А. Ушкалов халдып келгеш, ол хүн ужуражылгалар эрттирерин, суртаал чорударын хоойлуда хоруп каан турбуже, соңгукчулар-биле ужуражып, бадылаашкынның кандыг янзылыг эртип турарының дугайында чугааны чорудуп, оларга таакпы үлеп турган болуп турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Александр, Ирина Дамбалар.

МАЛЧЫН ДАРГА

Эрзин кожууну — мал ажыл-агыйын сайзырадып хөгжүдеринге кончуг таарымчалыг черлериң бирээзи. Чүге дээрге, Моол-биле кызыгаарлашкан бо кожууннуң кезек-кезек бүүрелчинниг дагларлыг карак четпес делгем одарларлыг ховулары езулуг-ла мал азырап өстүреринге чаяттынган дизе хөөрем чок. Таптаашкын үези дижир чылдарывыста кончуг хөй кыштаглар, ховуларга кудуктар кастынган турган болгаш, мал өстүреринге таарымчалыг дээрзин база эрткен үелеривис шагда-ла бадыткап каан. Ук калбак ховуларга шагда чээреннер безин өөр-өөр чоруур турганын төөгүден билир бис.

Амгы үеде ук кожуунда байдал кандыгыл дээрзин сонуургап, март айның эгезинде ынаар четкеш келдивис. Республикага ат-сураа алдаржып турган «Чаа орук» совхозу чурттап эрткенивис экономиктиг сандараашкын чылдарының соонда, 2004 чылда «Бай-Хөл» аттыг көдээ ажыл-агыйның бүдүрүлге кооперативи (КБК) кылдыр эде организастаттынган. Эң-не солун чүве, кооперативтиң ажыл-агыйын база-ла ажыл-агыйның 300 ажыг баш хоюн хууда малы-биле катай тудуп олурар малчын Александр Кашкаевич Дамбаның удуртуп турары. Малчын-дарга-биле бисти таныштырар дээш Эрзин кожууннуң чагырга даргазының экономика талазы-биле оралакчызы М.К-С. Бүрен Бай-Дагдан ук кооперативтиң улуг бухгалтери С.С. Бюрбюну алгаш, катай хаптывыс. Светлана Сояновнадан орук ара кооперативтиң өнчүзүн билип алдым. Кооперативте бо хүннерде 11 муң 900 ажыг шээр мал, ооң иштинде 848 өшкү, 23 баш теве, 26 инек болгаш 61 баш чылгы малды 43 коданда тудуп турар. Колдуунда мал ажыл-агыйында аныяктарны хаара туткан, хоочун малчыннар ындыг-ла хөй эвес. Кооперативте 92 ажылчын бар. Ийи суг сөөртүр машиналыг, 4 тракторлуг, 2 тележка болгаш көдээ ажыл-агый машиналары, ГАЗ-53 маркалыг 2 машина, бир УАЗ-469 база бир автобустуг, оозун арендада берипкен. Чамдык кооперативтерге көөрде, шаа-биле бай-шыырак деп санап болур.

Бо хүннерде кооперативтиң ажыл-чорудулгазын А.К. Дамба удуртуп турар. Ол боду кара чажындан ада-иезиниң аалынга мал аразынга өскен, ынчангаш мал ажыл-агыйын өзээнге киир билир. Черле малчын өг-бүледен үнген болгаш, шеригден халашкан дораан ол төрээн совхозунга чылгычылап ажылдаан. 1993 чылдан эгелээш, 2003 чылга чедир малчыннаан. Күш-ажылга кызымак, тура-соруктуг, хей-аъттыг малчынның чыл санында багай эвес көргүзүглерни чедип ап, салдынган планын доктаамал күүседип келгенин барымдаалааш, Чазак ооң ажылын үнелеп көргеш, Тыва Республиканың ордени-биле шаннаан.

Чон караа көскү деп тыва улустуң чугаазы бар. Ажылынга харыысалгалыг аныяк малчынның ажыл-ишчизин эш-өөрү үнелеп көргеш, кооперативтиң ажыл-агыйын сегидип болур деп бүзүрел-биле ону ажыл-агыйның даргазының үзел-саналы-биле идип үндүрген. Александр Кашкаевич эш-өөрүнүң бүзүрелин шынзыдар дээш, бөгүнге дээр малчыннавышаан, ажыл-агыйны удуртуп-башкарып чоруур. Кооперативтиң ажыл-чорудулгазының кол өзээ чүгле мал ажыл-агыйы болганда, ол эш-өөрүнде байдалды кымдан артык эки билир, чүге дизе боду база-ла ук ажылды херек кырында тудуп көрүп чоруур-ла болгай. Александр Дамбаның ажылдап эгелээнинден тура, мал бажы өскен, чаа-чаа коданнар немешкен. Чижээ, эрткен чылын немей 6 коданны тускайлааш, малчыннарга хүлээткен.

(Уланчызы 3-кү арында).

В.М. БАРТЫНА-САДЫНЫҢ БӨЛҮҮ ШОЛБАН ИРГИТ-БИЛЕ «САНАЖЫР» БОДААН

(Эгези 1-ги арында).

Бо бүгү хөделиишкиннер болза, хоойлу-дүрүмге дүүшпес болгаш РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 141 чүүлүнүң 2 кеззэниң күжүнге хамааржыр, ону хэлилээр, мегелээр, албадаар арга-биле хамаатыларның соңгулда эргелерин боттандырарынга азы соңгулда комиссияларының ажылынга шаптыктааны деп санаар. Март 11-де бадылаашкын хүнүнде соңгукчуларны хэлилээри ийи-чаңгыс таварылга эвес, а массалыг шынарлыг болган болгаш хамаатыларның езулуг тура-соруунуң илередиишкинин көскүзү-биле хажыткан. Ындыг болганда, хамаатыларның езулуг тура-соруунуң илередиишкинин тодарадыры болдунмас болганда, №№1,3,4,5 чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарынга соңгулдаларны күш чок деп санаарынга үндезин-барымдаа тургустунуп болур.

Билдинмес кижилерниң чурттакчы чону хэлилеп турарының болгаш Кызыл хоорайның девискээринге хамаатыларның паспорттарын херек кырында хавырып турганының дугайында янзы-бүрү хомудалдарның Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тывада салбырының улус хүлээп алыр черинге хөйү-биле киргенин ук салбырның политчөвүлелиниң секретары Ш.В. Кара-оолдуң ТР-ниң ИХЯ-зынга киирген билдириишкининде база айтып турар.

Чоокта чаа телевидениеге «Россияның Амыдырал партиязының» В.М. Оюнга баштаткан бөлүглежилгезиниң эрткен чылдың октябрь 8-те соңгулдалар үезинде хоойлу-дүрүмге болгаш моральдың нормаларынга дүүшпес ыят чок үүлгедиглерин сойгалаан, факт-барымдаалар-биле бадыткаттынган «Коргунчуг соңгулдалар» деп фильм үнген. Ында сөөлгү дөрт чылдың дургузунда хоойлуларны чогаадып, оларның сагылгазынга ажаанзырап келген болгаш ам кээп боттарының-на чогаадып алганы хоойлуларын каржызы-биле хажыдып турар РАП-чыларның чүгле соңгукчуларны эвес, а бедик албан-дужаалдыг кижилерни безин канчаар хэлилеп, бөдүүн чонну канчаар арагаладып, акша берип, олар дээш соңгуурунче көгүдүп, албадап турганының фактыларын көргүскен. Ол хирезинде-ле бо бүгүден өөредиг, түннел үндүрер ужурлуг туржук, оюннуг кезек оон-даа ханылап, улус-чон көрүп турда-ла, март 11-де ажыы-биле калбак хэлилээшкинни организастаан. Март 11-ниң 17 шакта Кызыл хоорайның ИХЭ-зиниң криминалдыг милициязының опертөлээзи, милицияның лейтенантызы А.Б. Иргит Заводская кудумчузунда бажыңнарның чурттакчыларын депутатка кандидат З.Н. Сат дээш бадылаарынче кыйгырып, ол дээш 1000 рубль акша шаңналын бээрин аазап чоруп турган 1957 чылда төрүттүнген, Заводская кудумчузунда чурттап турар Вера Бадыевна Очур дээрзин туткан. Мында чүгле чаңгыс чижекти киирдивис, а ындыг чергелиг бүрүткеттинген чижектерниң саны оон-даа хөй.

Катап соңгулдаларда участок соңгулда комиссияларынга аңаа корум-чурум тудуп турган шагдааларның-даа, хайгаракчыларның-даа саны хөй болган. Эрткен чылдың октябрь 8-те РАП-чылар соңгаартан 89 хайгаракчыны бүгү Тывага эрткен соңгулдаларга кииришкирери-биле чалап эккеп алган турган болза, бо удаада Кызылдың дөрт-ле борбак соңгулда участогунга «чалаттырган» хайгаракчыларның саны барык 50 чыгыы болган. Оларның акша-шалыңын төлеп берген, кылыр-тудар хүлээлгелерин ыяк сургап каан болганда, демгилериниң туразының улуу, идээргек аажылалы чүгле соңгулда участоктарында ажылдап турарларны эвес, а бөдүүн кызылчыларны кайгаткан. Бир кезек таварылгада оларны оожуктурары, томаартыры-биле шагдааларның күжүн ажыглаар ужурга безин таваржып турган.

РАП-чыларның бажы эттени бергениниң, оларның кырындан чүгле куш ужар деп бодап турарының бир херечилели – март 11-ниң эртенинде, 8 шак 20 минута турда, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга «Чаңгыс демниг Россия» партиязындан кандидат Шолбан Советович Иргиттиң Набережная кудумчузунда штавынга база-ла депутатка кандидат В.М. Бартына-Садының бөлүүнүң улуг аас-дылды, чаргы-чаалыны үндүрери-биле бир «Газель» долдур, каш-каш машиналарга чеде бергени болур. Ол дугайында ИХЯ-ның дежурный кезээниң медеглелдер допчулалынга айыткан. Политиктиг удурланыкчылары-биле демиселди күш дөгээшкини, кыжаныышкыннар болгаш коргудуушкуннар-биле чорудар чүве болза, удавас сокчуп-өлүржүрдаа чыгыы апарган улус эвес бис бе? Каш-ла борбак тываларның аразында «хамааты дайыны» өөскүүр чүве болза, хамыкты каттыртыр, каптагайны кайгадырывыс ол ыйнаан.

Шак-ла ындыг болуушкун Улуг-Хем кожуунга база болган. Мооң мурнунда шиитирип чораан кижи бөлүк эжи-өөрү-биле кады Төлээлекчилер палатазының депутадынга кандидат Радислав Николаевич Наважаптың амы-тынынга кыжанып, «бир эвес удурланыкчыңга дүжүп бербес азы ону тиилеп каар болзуңза, соктурар сен» деп кыжанып турган. Кызылга эрткен соңгулдаларга РАП-чы кандидаттарга удур туржуп турган кандидаттарга хамаарыштыр ыйыдыышкыннар, телефон дамчыштыр кортпактаашкыннар, коргудуушкуннар турганын олар боттары бөгүн чугаалап турар.

Соңгулдалар үезинде РАП-чы кандидаттарның удурланыкчылары-биле «ажыл чорударынга» көскү черни С.С. Конвиз деп хөйге билдингир сайгарлыкчы кол рольду ойнап турган. Боду мооң мурнунда эрткен болгаш бо-даа соңгулдаларга «чирик безин дуглап» шыдавайн, аштырган-даа болза, ол бодунуң өмээржикчилерин күш-биле бурунгаар идеринге хөлчок улуг күштү үндүрген.

Ийе харын, РАП-чылар бо удаада база октябрьда сценарий езугаар хөделип, күш дөгээшкининиң, мегелээшкининиң, хэлилээшкинниң дузазы-биле тиилелгени чедип алыр оралдажыышкынны кылган. Ынчалза-даа соңгулдаларның төнчү түннелдерин амдыы дээрезинде албан езузу-биле чарлаваан. Кандидаттарның аразында ылгал мырыңай аргажок. Март 12-де баш бурунгааргы түннелдерни үндүрүп турда көргүзүглер шак санында өскерлип келген – бирде бирээзи, бирде өскези мурнап чоруп турган. Төнчү түннел март 21-де билдинер. Ынчалзажок соңгулда кампаниязын түнневейн турда-ла, РАП-чылар тиилелгезин амдан эгелеп байырлап, даг көрбейн, эдээн астып, суг көрбейн, идиин уштуп турары элдеп.

Сөөлүнде чүнү чугаалап болурул? Бо удаада база-ла хирлиг технологиялар, соңгаартан келген акша-хөреңги соңгулда чорудулгазынга улуг рольду ойнаан. Соңгулда кампаниязының эгезинде российжи журналистернин: «Кайы партия эң хөй акша-хөреңгилигил?» деп айтырыынга харыылап тура, РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязының даргазы А.Вешняков бир-ле дугаарынга Мироновтуң «Чөптүг Россия» партиязын адаан (227 млн. доллар), ийигизинде – «Чаңгыс демниг Россия» (199 млн. доллар), арткан черлерде РФКП, РЛДП дээш, чоруй барган. В. Оюн кезектиң ол-бо талаже чашканнай октап турары акша-хөреңгизиниң кайыын келгени мында эвес бе? Бо удаада олар боттарын «Чөптүг Россия» партиязының төлээлери бис деп адап турарлар болгай. Кайыын-на Тверьниң олигарыгы Василий Урбан бо удаада база оларга ынанып, акша-төгериин берип чыдар чүве деп? Шуптузунга билдингир-ле болгай – хөреңгитеннер дег хыныыр, көпеек бүрүзүн санаар кижилер чок деп чүве. Урбан соң-даарта дөмей-ле бодунуң авыдайындан кулак дажын негеп чедип келир дээрзи чугаажок.

Март 13-те «Новый век» телеканалга интервью берип тура, Улуг Хуралдың депутады В.М. Оюн РАП-чылар тиилээн деп чугаалап, апрель 11-де ТР-ниң Чазааның Даргазын халап кааптар, ынчап кээрге аңаа бөгүн дузалажып турар кижилер даартагы хүнүн бодаар болза эки дээн уткалыг кортпактаашкынны кылган. Шынап-ла, В. Оюннуң даг көрбейн, эдээн азынган ажыы бар бе?

СОҢГУЛДАЛАР СООНДА...

2007 чылдың март 11-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палаталарының депутаттарының ийиги чыыжынче катап соңгулдалар эрткен. Ук соңгулдаларга РАП-тан кордакчыларның талазындан хир-чут база катап-ла үүден хөй болган. Кара технологияларны ажыглап өөренген, ол талазы-биле арга-дуржулгазы дээди чадага чедир өскен, эрге-чагырганың шыпшыының амданын мыяда кылдыр күзей берген, ук чиргилчин-дүлгээзинге төөрээн каш санныг сүлчээлешкен бөлүк рапчылар боттарының кордакчыларын эрттирип алыр дээш ам база-ла акша-төгерик, арага-дары үлелгезинден эгелээш, ажыы-биле кыжаныр аргаларны ажыглап, хоойлужудулганың оларга хамаарылгазының бар-чогу-даа хамаанчокка хөлзенчиг хөделиишкиннерни кылган. Ук хирлиг-чуттуг соңгулдаларның дугайында хоорайда чар сыңмас. Соңгулданың баштайгы албан езузунуң эвес түннелдерин дыңнай сал-ла, дээрги Оюн мойнун кагып эгелээн. Хэлилээр, херек болза өлүрер-чидиреринге чедир кыжаныглар ол-бо соңгулда штабтарынга, кудумчуларга болуп турганын чон чугаалажып турар. Хей чугаа болбазы-биле бир чижектен көрээлиңер:

Автодорожный №5 соңгулда округундан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынының депутадынга кандидат, Кызылдың №3 школазының директору **Тамара Васильевна Цыренованың** чугаалааны болза:

— Автодорожный №5 соңгулда округундан ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидат З.Н. Саттың талалакчыларының меңээ удур суртаал ажылын соңгулда хоойлужудулгазын каржызы-биле хажытканының болгаш соңгукчуларны акша-биле садып ап турганының факт-барымдааларының дугайында дыңнадыр бодап тур мен. Меңээ удур янзы-бүрү суртаал ажылын З.Н. Саттың талалакчылары доктаамал чорудуп келген, соңгулда хүнүнде-даа чорудуп турдулар. Ол суртаал — мээң хамааты эргелеримни, аталдарымны, арын-нүүрүмнү кудуладыр чаңгыс кол сорулгалыг болган. Тыва кижи (Сат) дээш бадылаңар деп кыйгырыг салып, сөөк-язы ылгаар багай хөөнүн илередип турдулар. Мээң ачам тыва омактыг кижи, мен Тывага төрүттүнген, өскен, мында ажылдап-чурттап турар мен. Чүнү бодаан кижилер ындыг суртаалды нептередип турар чүвел?

Соңгукчуларны садып алырыбиле акша үлээрин соңгулда бүдүүзүнде-ле эгелээн, соңгулда хүнүнде безин 300-тен 2 муң чедир рубльди соңгукчуларга үлеп берип турганын көрген, билир кижилер бар. №14 школаның чанынга база үлеп турган. Аңаа тодаргай тайылбырны аңгы берип болур мен.

Бо чүл дээрге соңгулда дугайында хоойлужудулганы билип тургаш-ла, өжегээр каржызыбиле хажытканы деп санаар мен. Чүге ындыгыл дээрге, З.Н.Саттың талалакчылары мооң мурнунда эрткен соңгулдаларда база ындыг хажыдыышкыннарны кылып турганы илереп турар-дыр. Ындыг болганда маңаа удур демиселди чорудары чугула болу берген деп санап турар мен. Моон соңгаар ындыг хажыдыышкыннарны үндезини-биле чок кылыр ужурлуг бис.

Бо соңгулдаларга хоойлужудулга эрге-чагырга органынга, бодунуң Чазаанга, ооң чурттакчы чонунга сагыш-сеткилинден бердинген, оларның эрге-ажыы дээш ажылдап шыдаар эң-не төлептиг депутаттарны соңгуп алыр турган бис. Херек кырында бо округтуң соңгукчулары З.Н.Саттың Чазакка удур суртаалынга алзып турары — улуг частырыг болуп турар деп санаар мен. Ындыг-даа болза, округтуң соңгукчуларының меңээ идегели улуг болганынга өөрүп турар мен.

Ю.Н. Болотенюк Ленинград № 1 соңгулда округундан депшиттирип турган. Ам ооң соңгулда соонда чугаазын дыңнаптаалыңар.

— Бо эрткен соңгулдаларны шуут-ла элдептиг солун соңгулдалар деп чугаалап болур. Чурум хажыдыышкыннарын чугаалаар болза, кара эңмежок. Мени суг болза, бодум даргам телефонбиле келдирткеш, мээң ажылхерээм дугайында чугаалап, соңгулдалар дугайында чугаалап ора, бир эвес кандидатураңны Сафрин эртер кылдыр уштуп кааптар болзуңза, мээң оралакчым болур сен дидир. Мен ойталадым. Аңаа кол инженер-биле кады олурган кижи мен. Даргам Верзаков мында бир кижи сеңээ ужуражыксап тур дизе-ле, Конвиз кирип келди. Кол инженер дораан үне берди. Ол шуут-ла ажыы-биле кыжанды, бир эвес кандидатураң ужулбас болзуңза, ажыл чок артар сен, бир эвес бистиң партия тиилээр болза, силерниң шуптуңарга багай болур дээш, оон-даа өске. Соңгулдада бир дугаар киржип турар кижи болгаш сезингеш, боданып көрейн дээш чоруткаш, ол-ла дораан садикте, школада ургларым алгаш авам сугга аппарып кааптым – чүү-даа туруп болур болгай. Кандидатурам дөмей-ле ужулбадым, ИХЯ-га билдириишкин киирип калдым. Чогум соңгулда хүнүнде кыжаныглар болбады. Чурум хажыдыышкыннары эңдерик. Чамдыктарын демдеглеп ап, чамдыктарын четтикпейн-даа турдувус. Тодаргай акша үлеп турган дугаар чок бир машинаны сывырдывыс, арага-дары үлеп турган барымдаа бар. Оон аңгыда соңгулда участоктарынга чурум хажыдыышкыннары база хөй болган. Чижээ, №11 школага бюллетень сугар хааржактарны март 11-ниң эртенинде хайгаракчылар көрбээнде дуй таңмалап каан болган – иштинге та чүү турган. Көжер хааржактар талазы-биле чурум хажыдыышкыннары база бар. Соңгулда участогунуң даштынга Сафринни дээш суртаал кылып турган бир херээжен кижини база сывырдывыс.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

МАЛЧЫН ДАРГА

Эрзин кожуун Тываның өске кожууннарынга көөрде, тускай, онзагай кожуун болур. Ук кожуунда аныяктар кожа-хелбээ моол чон-биле садыг-наймаа харылзаалыг болгаш, амыдыраар акшаны садыг-саарылга кылып тургаш оон ажылдап алыр аргашинектиг. Оон аңгыда кылып болгу дег ажыл — мал өстүрери. Ынчангаш, үе чеже-даа берге, малчыннар акша-шалың чок-даа болза, шалың санажылгазын кооператив колдуунда бараанбиле чорудар болганда, малдың баш саны өзерге-ле, ажыл чок аныяктарга база дөгүм болуп турар. Ниитиниң малындан аңгыда оларга бут кырынга быжыгып туруп алырынга бодунуң шалың орнунга алганы хуу малы база идигни бээр ужурлуг. Эрткен чылын немешкен 6 коданны хүлээп алган (база-ла 6 өг-бүле) малчыннар база амыдыралче оруун изеп эгелээни ол деп билдинер – эвээш дизе-ле чаа ажылдаар 12 олут.

Александр Кашкаевич өөнүң ишти Ирина Чигжитовна-биле Ончалаан деп черде 10 чыл ажыг кыштап турарлар. Оларның коданында кооперативтиң 300 хоюндан аңгыда боттарының хуу мал-маганы база бар. Кооперативтиң хою Ирина Чигжитовнаның адында даңзылаттынган. Ол эрткен чылгы Наадым байырлалында эрес-шудургу күш-ажылы дээш Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Александр Дамба уйнуу Бадма-биле.

Кыштагның турар черинден одарже кадаттыг үнген хойну көөрге, адыш оюнда дег, шупту көстүп турар – эптии аажок. Кыштагны туткан чериниң чурумалдыг, каас-чараш деп чүвези тоолда дег. Мырыңай чанында калбак-калбак улуг хаяларны чыый салып каан чүве дег онзагай даг бар. Малчынның аалындан кудулдур ырак иемдикте чажыпкан ааржы дег оъттап чоруур кодан хойларны магадап көрүп тура, Александр Кашкаевичиден ажыл-агыйның план-сорулгаларын болгаш черле ынчаш бо хүнгү ниити байдал талазы-биле чугаалап бээрин диледим.

—Мал бажын өстүрер дээш малчыннар бир демниг кызып ажылдап турар бис, ынчангаш мал бажы өзүп турар. Берге чүве – акша-көпеек айтырыы. Бүдүрген продукциявыстан кирген орулгалар-биле ажылдакчыларывыстың шалыңын, ай санында эвесдаа болза, квартал санында төлеп, санажып турар бис. Бараан-биле санажыр, өскээр чугаалаарга, мал-маган-биле санажырывыс база бар. Ажыл-агый шалың төлевиринде өре чок, а үндүрүглер дээш харын бо чылдың өрелери бар. Мурнуку чылдарда шээр малга дотация акшазы берип турган болза, эрткен чылын албайн бардывыс, ону бо чылын бээр болза, улуг деткимче болур ийик. Продукциявысты садар дээривиске, рынокта өртектер хөлүн эрттир кудуку деңнелде болуп турар. Кызылда хүлээп ап турар черлер бар-даа болза, продукцияны ынаар чедирериниң чарыгдалы улуг, өртээ эвээш-тир, а кожуунда эът, дүк хүлээп ап турар херeглекчилер кооперативи чок. Малчыннарның мурнунда турар эң берге айтырыг ол. Чайның изии, кыштың соогу дивейн, дыштаныр хүн чок ажылдап келгеш бүдүрүп алган барааннның саарар өртээ чарыгдалга дүүшпес болурга, берге-ле-дир. Кожуунга хойну дөгергеш, садарга, 1000 рубль безин четпейн баар.

Амгы үеде берге айтырыывыс — суг айтырыы. Шагда болза, маңаа кудуктар турган, кыштаглар электрижиттинген турган, ам чок. Хар эриирге-ле, сугже чоокшулай көжүп бадар апаар бис. Мында суг чок. Мал-маган хар-биле суксунун хандырып кыштаар. Эрги кудуктарның оода бир кажын ажылдадып алган болза деп бодал бар, ону күрүне дузаламчызы чокка кылып алыры берге херек. Электри шугумнарын оорлап каапкан болгаш ону катап тургузары нарын. Ынчангаш оода электри станциязы кылгаш, ооң-биле сугну сордуруп ап турар болза, эки-ле болур ийик.

Малчын кижиниң талазындан көөр чүве болза, бо кыш чымчак эртти – хар чуга, соок чок. Эрткен чылын оът эки үнген, ынчалза-даа аза-огу хөй үнгеш, чаш хураганнарга хора чедирди. Чогум улуг хойларга өршээлдиг. Аарыгаржык, думаа-ханаадан база өршээлдиг тур бис, малдың ханын ап, шинчилгезин мал эмчилери чорудуп турар. Мал дузун чайгы үеде Дус-Дагдан садып ап турар бис, кышкы үеде Дус-Хөлден дустап ап турар бис. Сиген-ширбиилди ажыл-агыйның тракторлары кезип бээрге, малчыннар боттары белеткеп ап турар. Хой кыргылдазын малчыннар боттары чорудуп турар, эм-таңны саткаш, чуулдазын база өй-шаанда кылып турар бис. Хой оолдаашкыны март 10 ажып турда эгелээр, ажылагыйда 6490 төрүүр хой бар. 2000 чыл үезинден бээр хойну чайгаар эдержилге-биле эдериштирип, часкы үеде төрүдер кылдыр малчыннар дугуржуп чугаалашкаш, ону херек кырында практикалай берген бис. Январь-февральда-даа төрээн хой, мартта-даа төрээн хой улуг ылгал чок болур чорду. Кышкы хураган дүктүгүр боорда, чарыгдалы база улуг болур. Часкы, чылыг үеде төрээн хураган оътче дораан кирер, сугну дораан иже бээр, авазының сүдү база турар болгаш доругуучалы аттыг болур. Бисте шупту арыг тыва хойлар-ла болгай.

Малчыннар дөгере бир аай демниг болганы-биле, оор-суктан өршээлдиг бис. Бөрүлер бар-даа болза, кадат шыңгыы болгаш, коданче бөрү халдаан таварылга чок.

Шынап-ла, малчын-биле чугаалажып олура, ооң энергиязы эгээртинмес кижи дээрзин эскердим. Ындыг чиик адак кижиде олут-чыдын кайда боорул аан. Ажыл-агыйның ажыл-херээн кылып «69-унга» олурупкаш, суур кирер, уштап-баштаар, кодахоорай кирип айтырыглар шиитпирлээр. Ол ыңай-бээр чорупканда дузалакчы кадарчызы Алексей Сагаачы аалды карактап артар. Чай кадында Кызылда уруунуң хериминиң иштинде харны үндүр эжип каапканын хөөреди. Күш-ажылга өөренген кижи хоорай черге анаа олуртунмааны ол боор деп билдим.

Ниитизи-биле алырга, ажылагыйда мал бажы өзүп турар. 2002 чылда инек саны ажыл-агыйга 6 баш турган болза, ам 26 четкен. 2004 чылда кооператив 10 кызырак садып алган, олар эрткен чылын 8 кулун берген. Ажыл-агыйжы кижи уштап-баштап турда, мал бажы өспейн канчаар. Кооператив Кунгуртугнуң Балыктыгдан келген ажыл-агый улузунга дугуржулга езугаар 200 хой, 50 өшкүнү саткан болду. Национал төлевилелдиң шугуму-биле ам дээрезинде чээли албаан, боданып турарлар.

Малчын дарганың кыштаа мээс чарыкта турар болгаштың хар чок, карарып калган. Кажаада бо чылгы бызааларны сигеннедип каан тур. Александр Кашкаевичиден эки ажылдыг малчыннардан кымнарны адап болур силер дээримге, ындыг улус хөй дээш элээн кашты улуг чоргаарал-биле адады: Байыр, Наталья Мандалдар, Михаил Дамба, Любовь Мугур, Сергей Ынаалай, Данил Шаптан, Анр Ензак, Аян Хорлуу (аныяк малчын), өшкү кадарчызы Амир Ендан, инек кадарчызы Аян Чапсын...

Артында-ла оларның хөй кезии алдар-хавыяалыг, орден-медальдарлыг чүве-дир.

Малчын дарганың ажыл-агыйынга, амыдырал-чуртталгазынга эң эки күзээшкиннерни кылгаш, чудурук жире манчылар-биле чула хүндүлеткенивис соонда, оруувус уламчылап хаптывыс.

Каң-оол САТ.

Василий Балчый-оолдуң тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Эртем болгаш техника талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2006 чылда шаңналдарын тыпсыр дугайында

2007 чылдың февраль 7 № 210 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың апрель 11-де «Эртем болгаш техника талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналдарын тургузар дугайында» № 458 доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Эртем болгаш техника талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2006 чылда шаңналдарының лауреаттарының даңзызын бадылаар (капсырган).

2. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы Эртем болгаш техника талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2006 чылда шаңналдарының лауреаттарының дипломнарын белеткеп кылырын хандырар.

3. Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилели Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлери болгаш аныяктар политиказының яамызы-биле кады бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парладыр.

4. Бо доктаалдың күүселдезин контрольдаарын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал хөгжүлде айтырыгларының талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2007 чылдың февраль 7-де № 210 доктаалы-биле бадылаан

Эртем болгаш техника талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2006 чылда шаңналдарының лауреаттарының ДАҢЗЫЗЫ

1. Чогаадыкчы коллектив: Борис Комбуй-оолович Кара-Сал, Куру Ламажапович Сат, Дмитрий Хураган-оолович Сат (Тываның күрүне университеди).

«Тус черниң чиг эдин ажыглааш быжыг керамиктиг материалдарны кылыры» деп ажыл.

2. Борис Исакович Татаринцев (Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институду).

«Тыва дылдың этимология словары» (Новосибирск, 2000 ч. 1 том, 2002 ч. 2 том, 2004 ч. 3 том).

Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин деткиир талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының грантыларын 2006 чылда алыр дээш конкурстуң тиилекчилериниң даңзызын бадылаар дугайында

2007 чылдың февраль 27 № 211 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2003 чылдың август 11-де «Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин деткиир талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының грантыларын тургузар дугайында» № 356 Чарлыын, Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың октябрь 5-те «Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин деткиир талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының грантыларының дугайында» № 1177 доктаалын күүседири-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин деткиир талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының грантыларын 2006 чылда алыр дээш конкурстуң тиилекчилериниң даңзызын бадылаар (капсырган).

2. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин деткиир талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының грантыларын 2006 чылда алыр дээш конкурстуң тиилекчилеринге тыпсыр дипломнарны белеткеп кылырын хандырар.

3. Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилели Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлери болгаш аныяктар политиказының яамызы-биле кады бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парладыр.

4. Бо доктаалдың күүселдезин контрольдаарын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал хөгжүлде айтырыгларының талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2007 чылдың февраль 7-де № 211 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың аныяк эртемденнерин деткиир талазы-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының грантыларын 2006 чылда алыр дээш конкурстуң тиилекчилериниң ДАҢЗЫЗЫ

Бүдүрүлге технологиялары

1. Татьяна Викторовна Сапелкина (ТИКОПР).

«Ыш газтарын арыглаарынга болгаш хөмүр-дашты чедир өрттедиринге бойдус сорбентилерин ажыглаары»

Биология болгаш экология

2. Чочагай Оскал-ооловна Монгуш (УМЦ БИ РТ).

«Тываның бойдус-техногенниг черлериниң геоэкологтуг байдалын шинчилээри»

3. Вадим Викторович Павлов (ТИКОПР).

«Бассейннерде экосистемаларның чурттакчы чонунуң тургузуунуң бойдус хүрээлелиниң байдалының көргүзүкчүзү болуп өскерлири»

Көдээ ажыл-агый эртемнери

4. Елена Евгеньевна Кузьмина (ТувНИИСХ).

«Тыва Республиканың янзы-бүрү агроэкология зоналарында сарлыктарның органнарынга болгаш эъдинге аар металлдарның мөөңнелип чыглыры»

Экономика

5. Виктория Викторовна Куулар (ТИКОПР).

«Бийск–Горноалтайск–Кыдат дамчыштыр федералдыг магистраль газ дамчыдылгазының Ташанта–Кызыл адырын тудары Тыва Республиканың экономиказынга кайы хире социал-экономиктиг ажыктыг болурун шинчилеп көргени»

6. Аяна Эрес-ооловна Чульдум (ТывГУ).

«Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң амыдырал деңнелиниң экономика-статистика талазы-биле шинчилээшкини»

Гуманитарлыг эртемнер

7. Байлак Валерьевна Салчак (ТывКУ)

«Уруглар садтарынга школа назыны четпээннерни Тыва чоннуң национал культуразынга ижиктирип өөрединге херек педагогиктиг байдалдар»

8. Седен-Очур Павлович Кара-Сал (Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлери болгаш аныяктар политиказының яамызы).

«Тыва Республиканың аныяктарының XXI чүс чылда социокультура талазы-биле өскерлип сайзырааары»

Медицина

9. Алдынай Сургуул-ооловна Монгуш (№ 3 ресэмнелге).

«Тыва Республикага аллерген-специфика иммунотерапияны ажыглаары»

10. Аян Чаптыг-оолович Монгуш (республиканың патолого-анатомия бюрозу).

«Эмиг безиниң ыжыын кезип эмнээр хемчээлин тодарадырда экспресс-гистология диагностиказын шиңгээткениниң түңнелдерин деңнештирери».

Биче бизнес

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ҮРЕ-ТҮҢНЕЛДИГ БОЛУР

Чоокта ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак биче болгаш ортумак сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың чөвүлелдериниң удуртукчулары-биле ужуражылганы эрттирип, ажык чугааны кылган. Ажыы-биле чугаалаарга, республикага биче бизнестиң тургустунганындан бээр он беш чыл ажып турар. Ол үениң иштинде биче бизнес улуг хөгжүлдени алган.

Эрге-чагырга биле бизнестиң аразында бир дугаар улуг деңнелдиг ужуражылга болуп эрткен. Республиканың ниити продуктузун көвүдедиринге сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың салыышкынын улгаттырар талазы-биле делгереңгей чугаа аңаа болган. Ону хөгжүдеринге четчир эрге-хоойлу баазазы тургустунган, сайгарлыкчыларның структуразының экономиктиг аргадуржулгазы быжыккан болгаш республикада бай-шыдалдыг кижилерниң саны көвүдеп, олар Тыванын экономиказынга болгаш чурттакчы чонга ачы-дузазын чедирип турарлар.

ТР-ниң Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер яамының сайыды Л.К.Салчактың чугаалап турары-биле алырга, бо хүнде биче болгаш ортумак бизнес-биле 5 муң ажыг кижи ажылдап турар, ол республикада ниити ажылдап турар кижилерниң 30 хуузу. Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак ужуражылга хуралга, сайзыраңгай чурттарда ышкаш сайгарлыкчы ажыл-чорудулганың структуразынга республиканың күш-ажыл кылып шыдаар назылыг кижилериниң 70 хуузун хаара тудар сорулганы салган.

Орук ажыл-агый четкилеринде, ыяш болбаазырадылгазында, чуртталга тудуунда, тудуг материалдарының бүдүрүлгезинде, чуртталга-коммунал ажыл-агыйында, харылзаада, энергетикада, көдээ ажыл-агый продукциязының болбаазырадылгазында биче бизнес хөгжүвейн турарын Чазак Даргазы ужуражылга хуралга шүгүмчүлээн болгай. Чазак Даргазы кончуг шын айтырыгны көдүрүп турар.

Сөөлгү чылдарда биче сайгарлыкчы чорук садыглаашкында болгаш ачы-дуза чедирилгезинде кончуг дүрген сайзырап турар. Кызыл хоорайда садыгларны кижи санап шыдавас апарган. Республиканың Хереглекчилер чөвүлелиниң бир хуралынга кооперацияның хоочуну Н.Шишигина республикада садыг кылбайн турар кижи чок апарган, ынчангаш кооператорларның бо чижилгени канчаар ажып эртериниң талазы-биле бодунуң үнелиг саналын, бодалын чугаалап, көдээниң чурттакчы чонунга ачы-дуза чедирилгезинче улуг кичээнгейни салырын демдеглээн. Ынчангаш сөөлгү чылдарда республиканың хереглекчилер ниитилелдери ажылының уг-шиин рынок экономиказынга дүүштүр тургузуп, көдээниң чурттакчы чонунга төлевирлиг ачы-дуза чедирер болгаш көдээ ажыл-агыйның артыкшылдыг продукциязын садып-сайгарып тургаш, чижилгени туруштуу-биле ажып эртип бар чыдар.

Кызыл хоорайда республиканың Хереглекчилер эвилелиниң «Бараанны мөөңү-биле садар рынок» КХЭ-ниң иштинде безин 300 ажыг сайгарлыкчылар ажылдап турар.Чамдык сайгарлыкчылар оон бараанны садып алгаш, кожууннарны чугаалаваска, 100 метр черде 2-3 рубльге улгаттыргаш, садып орарын кандыг сайгарлыкчы чорук дээр боор. Ындыг-даа болза кижилерниң сайгарлыр хостуг эргезин кым-даа хоруп шыдавас болгай. Бут кырында туруп келген чамдык сайгарлыкчылар чижилгени ажып эртерин бодап, бараанын Абаканның, Новосибирскиниң өртектери-биле садып турарлары база бар.

Сайыт Л.К.Салчак бодунуң чугаазынга республиканың экономиказының кол адыры болур агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринче улуг кичээнгейни угландырганы таварылга эвес. Тывада ниитизи-биле бо адырда 40 муң ажыг дузалал ажыл-агыйын тудуп, ында дыка хөй сайгарлыкчылар ажылдап турар. Мында четпес чүве чүл дээрге, көдээниң ажылышчилери боттарының бүдүрген продукциязын республиканың найысылалы Кызыл хоорайга сайгарыптар аргазы чок бооп турар. Оларның малының эдин, өске-даа продуктуларын хоорайның сайгарлыкчылары чиик өртек-биле садып алгаш, ону ийи катап улгаттыргаш, улуг өртек-биле садып турар. Тыва аъш-чем садар рынокту тургузар дугайында айтырыгны сайгарлыкчылар көдүрүп турар. Бо айтырыгны болур-чогууру-биле шиитпирлээр үе келген. Ол айтырыг Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер яамыга болгаш республиканың фермер ажыл-агыйларының чөвүлелинге дорт-ла хамааржыр.

Сөөлгү беш чылда сайгарлыкчыларның саны ийи катап өскен болгаш республикада 600 ажыг биче бүдүрүлге ажылдап турар. Бир эвес ол бүдүрүлгелерни долу күжү-биле ажыглаар болза, амдаа хөй үүлдерни чедип ап болур аргазы бар. Ынчангаш Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак биче бизнестиң төлээлери-биле ужуражып тургаш, эрге-чагырга биле биче бизнестиң кады ажылдажылгазынче улуг кичээнгейни салганы таварылга эвес. Эрге-чагырганың кожуун структуразынга биче болгаш ортумак бизнестиң төлээлерин кииришпирер дээни кончуг чөптүг. Ооң-биле чергелештир бизнестиң кожуун чөвүлелдериниң удуртукчуларын кииришпир республиканың сайгарлыкчылар чөвүлелин тургузары көрдүнүп турар. Бо чөвүлелди тургузарын амыдырал шуут негеп келген деп чугаалап болур.

Сайгарлыкчы болуру амыр эвес мергежилдерниң бирээзи дээрзин бо ажылдап келген чылдарымда көрдүм.Хөй сайгарлыкчылар-биле ужуражып, оларның ажыл-ижин солунга чаңгыс эвес удаа чырыдып келдим. Оларның оруунда шаптараазыннар-ла хөй. Бо талазы-биле чоокта чаа Чазак Даргазы-биле болган ужуражылга хуралга киришкен республикада билдингир сайгарлыкчыларның бирээзи В.В. Саттың чугаазы-биле алырга, ховар-даа болза бо хире бедик деңнелге бисти чыып, хомудалдарывысты болгаш күзээшкиннеривисти дыннап турар-дыр. Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдер яамы сайгарлыкчыларның республика конкурузун чылдың-на эрттирип турары эки-дир. Оларның киржикчилери шупту аңгы-аңгы деңнелде турар, түңнел үндүрерде ону өөренип көөрүн сүмелеп турар.

Ооң-биле чергелештир чээлиниң хуу ставказын чылдың 18 хуузунга салып турары-биле, сайгарлыкчы бүрүзү-ле күш чедип шыдавас дээрзин айыткан.Сөөлгү үеде сайгарлыкчыларны хынап турар контролерлар көвүдээн болгаш оларның салып турар негелдези хөлүн эртип турарынга олар хомудап турарлар.Бистиң бөдүүн сайгарлыкчыларывыс ажыы-биле чугаалаарга, наркотиктер болгаш контрофактылыг продукциялар сайгарып «хөлегелиг» бизнес-биле ажылдавайн турары билдингир. Оларны хайгааараарын база контрольдаарын, хынаарын шегледир үе келген деп бодаар мен.Чамдык санинспекторлар садыглар хынаарда улуг сумкаларны тудуп алгаш чорууру таварылга эвес апарган деп чугааның үнүп келген дөзүнде база-ла улуг утка бар.

Биче болгаш ортумак бизнести, а база эгелеп чоруур сайгарлыкчыларны контролернуң «халдаашкынындан» камгалаар сорулга-биле Кызыл хоорайда сайгарлыкчыларның хоорай чөвүлели тургустунганы эки болуп турар. Оларның ажыл-чорудулгазының талазы-биле тодаргай чугааны сөөлүнде чоруда бээр бис.

Чаа ажылчын олуттарны тургузар талазы-биле сайгарлыкчылар чөвүлелдери улуг ажылды чорудуп турар. Чүгле эрткен чылын агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге Чөөн-Хемчик кожуунуң сайгарлыкчылар чөвүлели 300 ажыг немелде ажылчын олуттарны тургускан. Бо талазы-биле кожуунуң сайгарлыкчылар чөвүлели тодаргай ажылды чорудуп турары билдингир. Каа-Хем кожуунуң Дерзиг-Аксында ыяш болбаазырадыр биче бүдүрүлгениң удуртукчузу С.М.Бочкарев бо чылын 40 ажыг кижини ажылга тургускан.Ооң-биле чергелештир чурттакчы чонга ачы-дуза чедиреринге болгаш хөй-ниитиниң эрттирип турар хемчеглеринге сайгарлыкчылар деткикчилеп улуг дузаны чедирип турар апарган.

Бистиң республикада садыг, амыдырал хандырылга болгаш автотранспорт ачы-дуза чедирилгезинде биче сайгарлыкчы чорук улуг нептерээн. Үлетпүрде, тудугда, харылзаа талазы-биле мактаныптар чүвевис эвээш. Шынап-ла, бо адырларда биче сайгарлыкчы чоруктуң ажыттынмаан курлавырлары чыдып турар. Ынчангаш чаа эгелеп чоруур сайгарлыкчыларга саң-хөө талазы-биле дуза чугула херек болуп турар. Сайгарлыкчы В.В.Саттың республика конкурузунуң тиилекчилерин саазыннар-биле эвес (дипломнар, хүндүлел бижиктер) чиигелделиг чээлилерниң сертификаттары-биле шаңнаан болза деп турары база чөптүг. Халас эвес, чиигелделиг чээлидир ийин, ону Чазактың талазындан шиитпирлеп болур аргазы бар.

База бир чидии-биле тургустунуп турар айтырыг — продукцияның шынарының талазы-биле сертификат алыры болуп турар. Бир эвес малчын кижи бодунуң продукциязын садар дээр болза, бо сертификат шуут ап шыдавас. Чамдык сайгарлыкчыларның чугаалап турары-биле алырга, ону алырынга чартык чыл хире үе негеттинер. Ону алырының чурумун бөдүүнчүдүп, сайгарлыкчыларга таарымчалыг байдалды тургузар талазы-биле сайыт Л.К. Салчактың талазындан тодаргай хемчегни алыры чугула апарган.

Республиканың экономиказынга тодаргай үлүг-хуузун кииирип турар биче бизнестиң оруунда шаптараазыннар хөй дээрзи билдингир. Кандыг-даа сайгарлыкчы кижи хоойлуга дүүштүр сайгарлыр апаар. Ону хынап, контрольдап турар албаннар база хоойлуга дүүштүр ажылдаар ужурлуг. Ынчалза-даа бо ийиниң аразында чөптүг эвес үүлдер тургустунуп турар. Сайгарлыкчыларның аразында шынчы эвес, бодунуң орулгазын чажырар кижилерниң бары чажыт эвес-ле болгай. Хоойлунуң негелдезин сагыыры — хамааты кижиниң хүлээлгези. Эрге-чагырганың кандыг-даа деңнелдиң органнары сайгарлыкчыларның сонуургалын камгалап, биче бизнесче улуг кичээнгейни салырын амыдырал боду негеп келген.

Биче болгаш ортумак бизнес дугайында хоойлунуң төлевилелин РФ-тиң Чазаанда ажылдап кылган. Ону март айның төнчүзүнде РФ-тиң Чазаанга чугаалажып көөр болгаш чазын Күрүне Думазынга хүлээп алыры көрдүнүп турар. Хоойлунуң төлевилелинде тодараттынганы болза: 15 кижиге чедир коллективтерни микробүдүрүлгелер дээр; 15-100 чедир биче;100-250 чедир бүдүрүлгелерни ортумак бүдүрүлгелер дээрзи билдинип турар.

Бүгү-россияның биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң хөй-ниити организациязының президентизи Сергей Борисовтуң парлалгага берген интервьюзундан алырга, биче сайгарлыкчы чорукту деткиир талазы-биле федералдыг программа үш чыл ажылдап турар болгаш 2007 чылда 3,8 млрд. рубльди тускайлап берип турар. Акша колдуунда бизнести эгелеп чоруур сайгарлыкчыларга деткимче кылдыр субсидия хевиринге көрдүнген. Бо чылын Россияга Бүгү-делегейниң садыг организациязынче кирерінге орук ажыттынар, биче болгаш ортумак бизнес дугайында хоойлуну хүлээп албас үве болза, олар даштыкы компанияларга оруун чайлап бээр ужурга таваржыр.

Сергей ХЕРТЕК.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

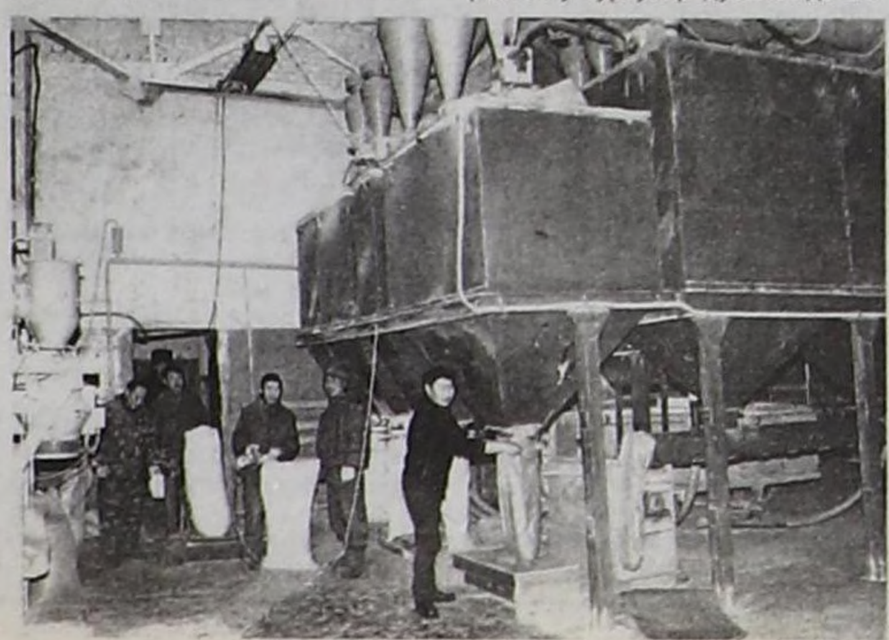

Март 15 – Бүгү-делегейниң хереглекчилер эргелерин камгалаарының хүнү

ХЕРЕГЛЕКЧИ! ЭРГЕЛЕРИҢ БИЛИРИҢ ЧУГУЛА

Россия Федерациязының Чазааның 2004 чылдың июнь 30-де № 322 (2006 чылдың май 23-те киирген өскерилгелер-биле) доктаалы-биле бадылаан Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле Федералдыг албанның дугайында Дүрүмнү езугаар чурттакчы чоннуң санитария-эпидемиология талазы-биле чогумчалыг болурунга, хереглекчилерниң болгаш хереглел рыногунуң эргелерин камгалаарынга күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеткен федералдыг органы болза Роспотребнадзор болгаш ооң девискээр органнары болуп турар. Ук федералдыг албан РФ-тиң Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлде яамызының чагыргазында турар.

Федералдыг албанның Тыва-да органы — ооң Эргелели болур, ол үстүнде сорулгалар-биле чергелештир ол талазы-биле хоойлуларны болгаш өске-даа эрге-хоойлу актыларын сагып турарын контрольга болгаш хайгааралга алыр. Эргелелдиң удуртукчузу Любовь Маадыр-ооловна Ооржак.

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле хайгаарал болгаш контроль килдизинде 4 специалист бар: килдис начальнигиниң оралакчызы А.М. Кенин-Лопсан, кол специалистер – эксперттер Ю.Ч. Ооржак, С.О. Монгуш, башкарыкчы специалист-эксперт Л.И. Квитных.

2006 чылда янзы-бүрү адырларга контроль талазы-биле 1018 хемчеглерни чоруткан. 807 хажыдыышкыннар илереттинген, 1328,9 муң рубль ниити түннүг 686 торгаалды онааган.

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар ажылда кол угланыышкыннарның бирээзи болза, хамаатыларның киирген билдириишкиннери-биле ажылдаары, оларны сайгарып көөрү болуп турар. 2006 чылда ындыг 281 бижимел хомудалдар кирген, оларның чартыындан хөй кезии садыглаашкынга хамааржыр болган азы 51,6 хуузу, ооң мурнунда чылын 44,2 хуу турган. Чурттаар оран-сава-коммунал ачы-дузазынга хамаарышкан хомудалдар ооң мурнунда чылдан эвээжээн-даа болза, ам-даа хөй – 36,3 хуу.

Хомудалдыг билдириишкиннер кирип турарының чылдагааны мындыг: шынары четпес, хуусаазы эрте берген бараннар садып турар, ачы-дузаның шынары багай, коммунал ачы-дузазын саанаар чурумну хажыдып турар, дүгжүлге сертификаттарын бербээни, бараан дугайында чогуур медээ чогу, хемчээли таарышпаан бараанны дужаагаш, акшазын дедир алыры болдунмас дээн ышкаш.

Аъш-чем эвес бараннарның шынарынга хомудал барык 60 хуу (2005 чылда – 65,8), аъш-чем бараннарының шынарынга хамаарыштыр барык 38 хуу (25,4), садыглаашкын чурумун хажыдып турарынга хомудаан билдириишкиннер ийи катап эвээжээн (4,2 – 8,8 хуу). Аъш-чемге хамаарышпас бараннар талазы-биле хөй хомудал соталыг болгаш радиотелефоннарга, идиктерге, электри-биле ажылдаар кылыгларга, телерадиоаппаратурага хөй болуп турар-дыр.

Хамаатыларның эргелерин кызагдаарынга чедирип турар чылдагааннар болза: садып алыкчыларның болгаш сайгарлыкчыларның юридиктиг билииниң четпези; бажыңга ажыглаар нарын техниканы шынарлыг кылдыр септептер тускай сервис төптериниң болбаазыраңгай четкизиниң чок болуп турары.

Аъш-чемге хамаарыштыр алырга, рынокка болгаш садыг четкизинге шынары багай, шыгжаар хуусаазы эрткен колбаса кылыгларын, сүттү, сүт продуктуларын, хлебти, хлеб-булочка кылыгларын, далганны, балык консерваларын сада бээр боор – хомудалдар оон үнер, ооң кадында ол кадыкка кончуг хоралыы билдингир.

Ап чоруур – мобильдиг телефоннарның шынары багай дээн хомудалдар үзүлбестээн. Бир талазында, оларны улам-на хөйну садып турар, оларны садып турар черлер база көвүдээн. Ийиде, ындыг садыгжылар хереглекчилер-биле эп-чөптүг, шын ажылдап билбестер-дир, харын-даа ындыг күзел чоктар бар, хереглекчилерни херекке албас деп болур. Бистиң эргелелге хомудап келгени дээрге-ле хереглекчиниң бодунуң садыкчылар-биле чугаалажып ап шыдаваанны, а демгилерниң тоомча чогунуң херечизи ышкажыл. Ындыг телефоннар нарын техникага хамааржыр, ынчангаш боттарыңар тускай черлерге септедип, кылдырып ап болур силер-даа дээрлер тургулаар.

«Хереглекчилерниң эргелерин камгалаарының дугайында» Хоойлуну кичээнгейлиг номчуур болза, ында соталыг телефоннарны нарын техника санынче киирбейн турар. Ынчангаш бо Хоойлунуң 18 үүлүн езугаар чогуур шынар чок бараан садып алган хереглекчи, бир эвес ол дугайын садыкчы чугаалаваан болза, дараазында негелделерни кылыр эргелиг:

- бараанның четпес үүлдерин халас чайладырын азы ооң чарыгдалын чандырып бээрин;
- садар өртекти таарыштыр чиигедирин;
- ол-ла маркалыг (модельдиг) бараан-биле солуп бээрин;
- өске маркалыг (модельдиг) шак-ла ындыг бараан-биле солуп бээрин, ынчан садар өртекти эде санаары билдингир;
- садып алыкчы бо негелделер орнунга садар - садып алыр дээр керээден ойталааш, бөдүүнү-биле чугаалаарга, садып албас мен дээш, төлээн акшазын дедир алыр эргелиг.

Ынчаарга маңаа мындыг янзылыг документ-бижиктерни немей айтып көрейн.

Телефон документациязы болгаш бараан дугайында өске-даа медээлер

Ап чоруур (мобильдиг) телефоннар садып турар кандыг-даа организация РФ-тиң Харылзаа яамызының лицензиязын алган мудалдар оон үнер, ооң кадында ол кадыкка кончуг хоралыы билдингир.

Ап чоруур – мобильдиг телефоннарның шынары багай дээн хомудалдар үзүлбестээн. Бир талазында, оларны улам-на хөйну садып турар, оларны садып турар черлер база көвүдээн. Ийиде, ындыг садыгжылар хереглекчилер-биле эп-чөптүг, шын ажылдап билбестер-дир, харын-даа ындыг күзел чоктар бар, хереглекчилерни херекке албас деп болур. Бистиң эргелелге хомудап келгени дээрге-ле хереглекчиниң бодунуң садыкчылар-биле чугаалажып ап шыдаваанны, а демгилерниң тоомча чогунуң херечизи ышкажыл. Ындыг телефоннар нарын техникага хамааржыр, ынчангаш боттарыңар тускай черлерге септедип, кылдырып ап болур силер-даа дээрлер тургулаар.

«Хереглекчилерниң эргелерин камгалаарының дугайында» Хоойлуну кичээнгейлиг номчуур болза, ында соталыг телефоннарны нарын техника санынче киирбейн турар. Ынчангаш бо Хоойлунуң 18 үүлүн езугаар чогуур шынар чок бараан садып алган хереглекчи, бир эвес ол дугайын садыкчы чугаалаваан болза, дараазында негелделерни кылыр эргелиг:

- бараанның четпес үүлдерин халас чайладырын азы ооң чарыгдалын чандырып бээрин;
- садар өртекти таарыштыр чиигедирин;
- ол-ла маркалыг (модельдиг) бараан-биле солуп бээрин;
- өске маркалыг (модельдиг) шак-ла ындыг бараан-биле солуп бээрин, ынчан садар өртекти эде санаары билдингир;
- садып алыкчы бо негелделер орнунга садар - садып алыр дээр керээден ойталааш, бөдүүнү-биле чугаалаарга, садып албас мен дээш, төлээн акшазын дедир алыр эргелиг.

Ынчаарга маңаа мындыг янзылыг документ-бижиктерни немей айтып көрейн.

лур. Ындыг болганда, кандыг-даа хереглекчи бараанны садып ап тура, ук бараанга хамааржыр РФ-тиң Харылзаа яамызының сертификадының хоолгазын көргүзерин негеп болур (а чогум чүге сертификат үвел дээрзи орта билдинмес - чугаа лицензия дугайында чоруп турда; сертификат деп дараазында база айыткан). Ол медээ-биле кады «Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар дугайында» РФ-тиң хоойлузунуң 10 үүлүнге дүүштүр дараазында медээлерни албан берген турар ужурлуг:

- бараанның кол-кол хереглел шынарларының дугайында медээлер;
- бараанның рубль-биле өртээ болгаш ону садып алырының негелделери;
- бир эвес ол доктааттынган болза, магадылал хуусаазы;
- бараанны ажыктыг болгаш айыыл чок кылдыр ажыглаарының дүрүмнери болгаш негелделери;
- эдилээриниң хуусаазы, а ол ышкаш айыткан хуусаа эрткенде хереглекчиниң ыяап кылыр ужурлуг чүүлдери база оларны кылбаанда болгу дег уржуктар;
- кылган черниң (күүседикчиниң, садыкчының, төлээлеткен организацияның азы төлээлеткен хуу сайгарлыкчының) адрези (турар чери), фирмазының ады (ады);

Бараан дугайында медээлерни хереглекчиге бижимел-биле бээр, чек азы садып алганын бадыткап турар өске-даа документ турар (оон башка суд практиказындан алгаш көөрге, садыкчы ук медээни бергенин шынзыдып шыдавайн баар). Организация дугайында медээлерни (ажылдаар чуруму, ады болгаш өске-даа) хереглекчиниң таныжып алырынга белен кылдыр медээлер самбыразынга айыткан турар ужурлуг.

Хереглекчиде касса азы бараан чеги чок болуп турары азы бараанны садып алганының фактызын болгаш негелделерин шынзыдып турар өске-даа документиниң чогу ооң негелделерин күүседиринден ойталаар барымдаа эвес дээрзин херекчи билген турар ужурлуг.

Россия Федерациязының Чазааның 1997 чылдың май 13-те № 575 (РФ ХЧ, 1997, № 20, ст.2303) доктаалы-биле бадылаан

Бараннар дыка улуг четпестерлиг деп тодараттынганда хереглекчиниң негелдезин езугаар солуп бээр ужурлуг техниктиг нарын бараннарның

ДАҢЗЫЗЫ*

1. Автотранспорт аймаа болгаш оларның номерлиг агрегаттары
2. Мотоциклдер болгаш мотороллерлер
3. Харга чоруур машиналар (снегоходтар)
4. Катерлер, яхталар, хеме моторлары
5. Соодукчулар болгаш доңурукчулар
6. Автоматтыг чуулда машиналары
7. Персоналдыг компьютерлер болгаш оларга кожар кол херекселдер
8. Көдээ ажыл-агый тракторлары, мотоблоктар, мотокультиваторлар

** Хереглекчи бараанны солуп бээрин негээриниң орнунга хамааты хоойлужудулгазын езугаар үүрмектеп садар - садып алыр керээни күүседиринден ойталааш, бараан дээш төлээн акшазын эгидерин негеп болур.*

Светлана МОНГУШ,
Хайгаарал болгаш контроль килдизиниң кол специалист-эксперти.

Хереглекчи бодунуң эргелерин камгалаар айтырыгларлыг дараазында адреске кээп болур: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 116, тел. 5-16-58. Роспотребнадзор эргелели.

ЭКИ ЭГЕЛЭЭШКИННИ ДЕТКИИР

Тыва Россия Федерациязында хөй националдыг аныяк республика, Азия диптиң төвүнде үүс ажыг нацияның төлээлери чурттап турар.

2007 чылдың февраль 15-те күрүненің национал политиказын хөгжүдер болгаш сайзыраңгайжыдар, улустарның сагыш-сеткил болгаш онзагай культуразын камгалаар сорулга-биле ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы «Тыванның хөгжүүрүнүң үндезини—нацияларның эптиинде, демниинде» деп темага хуралды эрттирген. Бүгү кожууннарны төлээлээн депутаттар, янзы-бүрү национал культура төптериниң, хөй-ниити организацияларының, фондуларның, диаспорларның, шажыннарның төлээлери аңаа олурушкан.

Хуралга национал политиканың чугула айтырыгларын сайгарган, ону экижидерде күрүне болгаш хөй-ниити органнарының бир демниг, күжениишкинниг ажылдаарынче онза сагышты салган. Национал культура каттыжыышкыннары-биле күрүне органнарының аразында чугаалажыышкынны тургузар, национал политиканың айтырыгларын шиитпирлээринге, республикага тайбыңны болгаш чөпшээрежилгени камгалап арттырарынга күжениишкинни каттыштырарын хуралга чугула деп санаан. Национал культураның хүннерин катап эгелээрин саналдаан. Бо дээрге националдарга бодунуң культуразын көргүзер, бодунуң төөгүзүн, чаңчылдарын, езулалдарын, дылын чугаалаар чугула хемчег болур. Национал улустарның культуразының хөй хевирлии ниитилелдиң социал-экономиктиг болгаш политиктиг турум чоруунуң чөпшээрежилгезиниң көргүзүүнге хамааржыр. Культура болгаш шажын чаңчылдарын биче-даа бол, билири кожа-хелбээ хамаарылгаларга быжыг үндезин болур ужурлуг.

Мооң-биле холбаштыр миграция политиказын сайзыраңгайжыдары чугула, ол дээрге мергежилдиг, билиглиг, бистиң хоойлуларывысты сагыыр, тус черниң культуразын, национал чаңчылдарын хүндүлел-биле көөр даштыкы чурттарның хамаатыларын хаара тудары-дыр. Тус чер бот-башкарылга органнары хөй-ниити болгаш культура амыдыралының адырынга национал диаспорларны хаара тудар хүлээлгелиг. Россияның өске девискээрлериннен национал театрлары чалаар, конкурстарны, фестивальдарны, национал чурукчуларның болгаш улусчу талантылыгларның чогаадыкчы ажылдарының делгелгелерин организастаар, маргылдааларны, көрүлделерни эрттирер хемчеглерни алыры негеттинип турар. Тыва Республикада националдар аразында харылзаалар оожум болгаш турум, ынчангаш чоннуң чурттаарынга таарымчалыг болганындан республикаже өске девискээрлерден көжүп кээп турарларның саны көвүдеп орар.

Нацияларның чаңгыс эвин быжыглаарынга, кады ажылдажылгазын экижидеринге хамаарышкан чугула айтырыгны чугаалашкан хуралды Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы эрттиргенинге, орта ханы уткалыг илеткелди кылган палатаның даргазы, экономика эртемнериниң кандидады Хонуко-ол Доржуевич Монгушка өөрүп четтиргеним илередир бодаан мен. Мээң саналымга хуралдың киржикчилериниң хөй нуруузу каттыжар дээрзинге идегеп тур мен. Хуралдың түннелинде РФ-тиң Хөй-ниити палатазының кежигүнү, философия эртемнериниң кандидады Наталья Дөжүлдеевна Ондарның номчуп таныштырганы, депутаттарның хүлээп алган Кыйгырыын бир эп-сеткилдиг деткип турар бис, чүге дээрге, бо чаа эки эгелээшкин-дир, ону бүгү талабиле деткиир, ол ажылга идепкейлиг киржир хүлээлгелиг бис. Нациялар чаңгыс эптиг болгаш бир демниг болурга, ажыл-агый, амыдырал-чуртталга айтырыглары чедиишкинниг шиитпирлеттинерин амыдырал бадыткап турар.

Камбаа БИЧЕ-ООЛ,
ТР-ниң Чазак Даргазының шажын организацияларыбиле кады ажылдажылга талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи.

Төлевилелде кирип турар

Инвестиция төлевилелиниң талазы-биле РФ-тиң Чазааның комиссиязының ээлчеглиг хуралы бо чылдың март 22-де болур болгаш инвестиция фондузундан күрүне деткимчезин алырынга кордакчыларны сайгарар. Комиссияның хуралынга үш кол төлевилелди сайгарып чугаалажыр. Ол төлевилелдиң бирээзинге, «Кызыл — Курагино» демиро-рук шугумунуң тудуу хамааржыр. Бо төлевилелди 2006 чылдың төнчүзүнде Инвестиция комиссиязынга чугаалажып көрген болгаш деткимчени ол алган турган.

Бөрүлер көвүдээн

Сөөлгү чылдарда республика девискээринде бөрүлерниң көвүдээни көдээде малчыннарга улуг дүвүрелди болдуруп турар апарган. Ол ылаңгыя Бай-Тайганың Кара-Хөл девискээринде айыылдыг байдалды тургузуп турар. Кара-Хөл сумузунуң Сукпак деп черге бир кижиже бөрүлер кончуг каржызы-биле халдаан таварылга болган. Ол черниң төөгүзүнге болбаан таварылга бооп турар.

Бистиң корр.

Мөөрей, мөөрей...

ТИИЛЕЛГЕНИ МАНААР БИС, кызыл-арыгжылар!

Төп телевидениениң бир дугаар каналында «Минута славы» деп чаа дамчыдылга эгелээн. Ону Г.Мартиросян башкарып эрттирип турар. Бо аныяк кижи сураглыг КВН деп дамчыдылгага киржип турганын сактыр боор силер, оон аңгыда чоокта чаа болуп эрткен ийи кижи дуэт кылдыр ырлаар ыры мөөрейинге киришкеш, сураглыг ыраажы Лариса Долина-биле эштежип ырлааш, мөөрейниң тиилекчилери болганын магадап көрдүвүс. Магалыг салым-чаяанныг, оюн-баштак аныяк башкарыкчының бо ажылы хөйнүң сонуургалын чаалап алган.

Эрткен субботада Тыванын чурттакчылары «Минута славы» телешоуну улуг сонуургал-биле көргени билдингир херек, чүге дизе аңаа бистиң чаңгыс черчурттугларывыс киржирин баш удур дыңнап каапкан-на болгай бис. Шынап-ла, кайгамчык салымчаяанныг кижилер чоруур боор чүве-дир але: 73 харлыг бөдүүн ажылчын кижиниң чөөн чүк улустарының танцызын күүседип турарын көөрге, кайгамчык! Салгын ышкаш чиик, бодунга бүзүрелдиг. «Хөй чылдарның дургузунда хүннүң-не бир шак дургузунда эртенги сула шимчээшкиннерни кылып келгенимниң түңнели-дир» — деп, ол чугаалап турар.

Диш эмчизи чараш кыстың база-ла чөөн чүк улузунуң алдын ховаган дег танцызын, хөй шляпалар-биле удур-дедир октажып, цирк оюну көргүзүп турар адашкыларны, мячик кырынга туруп алгаш, хөй футбол мячиктери-биле ойнап турар оолду, 64 харлыг кырган-аваның баянизин канчап магадавас боор.

Кым кайы хире-даа талантылыг болдур, бистер тывалар чүгле тываларывысты четтикпейн манап органывыс билдингир. Ол дамчыдылга телевидениеге көстүп кээрге-ле, бистиң тывалар киржир болза, хөөмей, сыгыт, каргыраазыбиле кымны-даа кайгадыптар-дыр ийин дижип органывысты билген ышкаш, тывалар киржи бээрге, амырап кагдывыс. Тыванын Кызыл-Арыг суурдан школа-интернаттың кижизидикчи башкылары Мерген, Айлаң Монгуштарның өгбүлезин чарлаптарга, тын тынмайн дыңнап, көрдүвүс. Оларның оолдары Чаян, Кежиктиг, чаптанчыг кызы Тайгана оларның күүселдезин ат-сураа бүгү чуртта алгаан кижилер – КВН дамчыдылганың солуттунмас башкарыкчызы Александр Масляков, «Школа злословия» дамчыдылганың башкарыкчыларының бирээзи, чогаалчы Татьяна Толстая, «Городок» оюнбаштак дамчыдылгада ойнап турар кайгамчык талантылыг артист Юрий Стоянов олар магадаан.

Монгуштарның өг-бүлези. *В.Савиныхтың чуруу.*

«Тыва сыгыт, хөөмейни чүгле пластинкадан дыңнаан дээрден башка мындыг «дириг» күүселде дыңнаваан кижи мен, кайгамчыктыр! Черле ол сыгыт, хөөмей дээрге кайгамчык чүүл-дүр ийин! Силерге улуу-биле четтирдим»— деп, шыңгыы шиитке кчи Татьяна Толстая чугаалады. А Юрий Стоянов «оорга-мойнум чымырткайны берди» деп үнеледи. «Силерге бүгү Тыва чоргаарланып ордувус, дуңмаларым — Монгуштарның өгбүлези» дизимзе, шупту чөпшээрежир боор. Шынап-ла, эр хейлер болду. Тывавыстың чолдуг төлдери-дир ийин.

Ам оларга эки күзээшкиннер болгаш бичии чагыг-сүме кадарын чөпшээреп көрүңер. «Мурнуңарда «чартык финал» дээр улуг демисел бар болгай, дуңмаларым, аңаа шыңгыы белеткел херек. Орта оолдарың-биле кады каргыраа, хөөмей, сыгытты деңге салыптыңар, Мерген. Авашкылар аян тудуп ырлашсыннар харын. Ийи үнге ырлаар кылдыр суг эки белеткенип алзыннар. А ооң соонда финал оюнга эзеңгилээр, борбаңнадыр сугларны катай салыпкай силер! Бо удаада ыры элээн узай берген ышкаш болду ийин, дыл билбес улус дыңнаарга, узай бээр болза, чалгааранчыг апаар чадавас дээш сестип ордум. Тос дээрлерге, Долаан бурганга силер дээш тейлээр бис, эки-ле киржип көрүңер, Монгуштар.

Тыванын сайгарлыкчыларын, бүгү бай-шыдалдыг кижилерин, Таңды кожуун, Кызыл-Арыг суму чагыргаларын, школа-интернаттың директору Клара Ивановна Комбудан, «Ак» болгаш «Сарыг» бажыңнарывыста дарга-бошкалар, депутаттардан бо өг-бүлени деткип, материалдыг дуза көргүзерин бүгү чоннуң өмүнээзинден дилеп кагзымза, чон черле каттыжар боор деп бодап ор мен.

Коңгар-оол Борисович Ондардан бо өг-бүлеге арга-сүме кадып, олар-биле элээн каш «кичээлден» эрттирерин дилеп көрээлиңер.

А силерден, Монгуштар, тиилелгени манаар бис. Чоруунар чогунгур, оруунар ак болзун!

Владимир Ойдупаа акывыс дугайында чугаалаваска кайын боор, эпчок апаар. Черле дидим, тоор чүве чок кижи-дир силер. Сурааңарны шагда дыңнаан бис. Каргыраа, хөөмейиңерни дыңнап магадап чордувус. Биеэ дег бадырып каан турган болзуңарза, дендии турбас бе. Чүү деп чүү дээр боор, бо удаада кошкак болдуңар. Кадыкшыл байдалдың салдары-даа чадавас, назы-харның «аажылаашкыны-даа» чадавас, кым билир боор харын, буруудатпайн көрүңер. А жюри кежигүннери хөгжүм талазы-биле тускай эртемниглер эвес-даа бол, кошкак чүвени кошкак деп, шыырак чүвени шыырак деп ылгап билбес эвес улус ышкажыл. Ол хамаанчок бүгү чоннуң хүндүткелин шагда-ла чаалап алган алдарлыг кижилер ышкажыл.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,
«Шынның» корр.

Мергежилиниң тергиннери

АЙМААВЫС ЭМЧИЗИ

Кырган-авам дыка аныяндала «кызыл-дустаан» дээр чораан. Кырган-ачам алды ажы-төлү-биле артып калгаш чаасканн 17 чыл дургузунда оларын азырап, малмаганын саап, тудуп чораан.Эң бичии оглу Комбуну улус азырап аалы деп чадашкан дээр.Ол боду узун, шыырак, орус улуска дөмейзимээр. Ядыы, дулгуяк кижи боорга, ону улус шолалаар – Чеди-Моюн, Кегжигир, Узун-Даваа-даа дээр чораан. Боду кончуг төлептиг кижи, арага-дары-даа ишпес, ажылчын-кежээ, сүт-саанын-даа боду кылыр. Ургларын база бичиизинден-не ажыл-агыйга өөредип алган. Ынчап бораланып чурттап чорда, улуг уруу хенертен борбак бажым дээш чок апарган дээр. Оон бичези мээң авам Севилбаа, өскелери — оолдар. Долгандыр чон кырган-ачамны «Чаасканн чеже ынчап чоруур сен, Даваа. Мында аныяк, томаанныг уруг бар-дыр ооң-биле чурттазыңза кандыгыл?— деп, санал киргендир. Элээн болганда, кырган-ачам арай деп-ле чөпшээрешкен. Ол аныяк кадайындан 5 ажы-төлдүг болган – 3 оол, 2 кыс. Олары шупту эртем-билиглиг, төлептиг кижилер чорду, ам чүгле ийизи арткан. Олары безин 60 хар ашкан. Бирээзи — садыгжы, а улуу — эмчи. Ону бистиң аймактың эмчизи дижир улус бис. Ооң дугайында хөйнү-ле чугаалаксаар мен.

Александра Даваевна Балчыт Кызылдың эмчи училищезин 1964 чылда доосту. Ачазы ышкаш узун, бопугур чаактарлыг, чаражы кончуг кижи-ле болгай. Ол Чадаананың № 1 школазын доосту. Эки өөредилгелиг болгаш школаның сылдыстарының бирээзи турган. Чечекмаа Танова биле бистиң бо Шура чүс чок-биле дөмей уруглар чүве, уран чүүл көрүлделеринге киржип, акробатиктиг күүселделери-биле хамыкты кайгатканнар. Чечек Танова ам-даа «Тулган кырган-ава» деп атты чаалап ап турар болгай. Шура индий танцыны Чечектен дудак чок ойнап турду. Шору улуунга чедир-ле Тес-Хемниң уран чүүл көрүлделеринге киржип келди ийин. Школаның шашки чемпиону, училищениң стол теннизиниң чемпиону, волейбол, баскетбол дээшле, дески спортчу кижи. Ырлай бээрге, мырыңай кайгамчык. «Сладка ягода» деп ырыны тергиин-не ырлаар.

Эмчи училищезин дооскаш, практиказын Шуурмакка эрттирген. Ынчан ол суурга колдуунда орус чурттакчылар – староверлер турган. Эмчи барбас староверлер ону эдерип турар кылдыр өөредип алган, олары аңаа дыка ынак турду. Тес-Хемниң Ак-Эрикке езулуг фельдшер ажылы эгелээн. Соян чоннуң хүндүлүг, ынак керни апарган. Дүн-хүн дивейн, аттыг-чадаг чалалга барып, акушер-гинекологтуң хүлээлгезин күүседип, чүнү кылбаан дээр. Александра Даваевна дыка хөй кижилерниң хин-авазы, оларының ургларының хин-авазы болуп чоруур аас-кежиктиг. Ол-ла кожууннуң Берт-Даг суурга, оон Самагалдайга үр үеде гинекологтуң акушерказы болуп, кезер эмчиниң сестразы болуп ажылдаан. Ол чылдарында мактадыпла, шыырак специалист диртип келген кижи-ле болгай. Ол хирезинде чаңгыс-даа огулуг шаңналы чок, чүгле «Күш-ажылдың хоочуну» демдектиг кижи болду. Ооң ажылдап турганы үеде удуртукчуларының кичээнгей чогу-дур ийин.

Александра Даваевнаның хууда амыдыралында кончуг нарын, берге үелер тургулаан. Ол балыгны коптарар-даа хөөнүм чогул. Улуг чидириглерни ол туруштуг-ла болгаш шыдажып эртип чорду.

Ам-на эгезинде бистиң аймаавыстың эмчизи дээн сөстеримче эглип көрейн. Шынап-ла, бистиң аймак эмчилээрде чүгле аңаа чеде бээр бис. Белен-селен кезиишкиннерни, херээженнер аарыгларын, уруглар сылдаңгызын-даа эмнеп турда, кандыг-даа улуг эмчилерни мурнунче киирбес кижи-ле болгай. Дишти-даа пинцет-биле тура соп октаптар. Ооң холунда кончуг улуг биоэнергия бар. Массаж кылып турда, мырыңай магалыг. Сөөлгү улусчу медицинаны, оът-биле эмнээрин сонуургап, номчуп, ажылынга ажыглап турар кижи.Сөөлдерни чидир эмнеп турда көрдүм. Ону билир улус шупту аңаа кээр боор чорду. Гипократтың даңгыраанга шынчы болгаш, аарыгга таварышкан кижилери дээш, оларның сөөлгү тыныжынга чедир дүн-хүн чок туржуп кээрин чону билир.

Амыдыралының аайы-биле Кызыл-Арыгга көжүп келгеш, аңаа база ажылдап турду. Ол кайгамчык чараш, байлак Кызыл-Арыгга келгеш, инек, хой, хаван, дагаа дээш, азыраваан малы чок ааржы-саржаан, кат-чимизин элбээ-биле кылып дөргүл-төрел чонун өөртүп, оларга сөңнеп келди.

Сөөлгү үеде Кызылга чурттай бергеш, бир улустуң чеже чыл дургузунда дүжүт ап чадап каан черин садып алгаш, езулуг кара дерин төп тургаш, шыырак дүжүттү алды. Александра Даваевна кончуг-ла ажылгыр-кежээ, арыг-силиг кижи. Бажыңынга кире бээрге, чырык, чылыг, шупту чүве кылаңайнып турар. Ооң харназыны алдан ушчок ашкан, ынчалза-даа энергиязы четчир, херек болза чүнү-даа кылыр. Мындыг кижилер улус-чон аразынга чурттап-ла чоруур болза, ачы-дузазын кымга-даа чедире бээр. Ынчангаш бистер ону: «Аймаавыс эмчизи» дижиривис-даа чөп.

Алдын-кыс САРЫГЛАР.
Кызыл хоорай.

Школаның ажылы багай эвес

Тыванын күрүне университедин 1999 чылда дооскаш, ажыл-амыдыралым аайы-биле Чеди-Хөл кожууннуң Хову-Аксы суурнуң ортумак школазында башкылап чор мен. Төрээн школамда кандыг башкы чок дээр, оларның шуптузу ажылынга кызымак улус.

Бистиң школавыс республикада шыырак ниити билиг өөредилге черинге санадып турар. Ол Хову-Аксы ортумак школазының башкыларының хүн бүрүде кызымак ажылының түңнели-дир. Школада бо хүнде 568 өөреникчини 52 башкы эртемнерниң үндезиннеринге өөредип турар. Ажылы макталдыг башкыларга С.С.Очур-оолду, У.Э. Агыыны, А.К. Ховалыгны, А.Д. Уважааны, И.А. Косыхты, А.С. Седивааны дээш, өскелерни-даа хамаарыштырар мен.

Коллективти уштап-баштап чоруур директорувус Ч.К. Иргитти, өөредилге талазы-биле оралакчы башкылар А.Б. Куларны, Л.М. Монгушту, З.Д. Оюнну, кижизидилге талазыбиле оралакчы башкылар А.Ю. Иргитти, Ч.Д. Чүлдүмнү демдеглевес аргам база чок.

Школаның география башкызы Людмила Май-ооловна Дюлюш «Чылдың башкызы» аттыг, ол тускай грантының эдилекчизи. Ол дузааргак, ажылын билир, бөдүүн болгаш биче сеткилдиг кижи чүве. Өөреникчилериниң идегелдиг өңнүү, талалакчызы. Башкының өөреникчилери республика чергелиг янзы-бүрү эртем-шинчилел конференцияларынга эки түңнелдерлиг киржип турар. Чижээ, өөреникчилер Солаңгы Базыр-оол, Долаана Кунгаа, Юлия Олчеева, Ульяна Кыргыс каш чыл улаштыр хүндүлел бижиктер-биле шаңнатканнар. Өске-даа шаңналдыг черлерни ээлеп турган школачылар бар.

Шончалай Бады республиканың фото-чурук мөөрейинге 2006 чылда 1-ги черни чаалап алган. Людмила Май-ооловнаның өөреникчилер бөлүү республика чергелиг «Ногаан планета» шуулганга 3-кү черни ээлээн.

Ю.Б.Тюлюштүң удуртулгазы-биле 9-ку класстың өөреникчилери Мордовияга 2006 чылда болуп эрткен РФ-тиң Онза байдалдар яамызының кадет класстарының бот-камгалал конкурузунга киришкеш, 3-кү черни, а хол бөмбүүнге 1-ги черни алган. Школавыстың 7-8 класстарының өөреникчилери Красноярск хоорайга болуп эрткен регионнар аразында маргылдаага киришкеш, аңгы-аңгы хевирлерге хөй шаңналдыг черлерни ээлээннер.

Школавыстың өөредилге-кижизидилге ажылы моон соңгаар-даа улам-на күштелир боор деп бодаар мен. Аңаа улуг идигни «Өөредилге» национал төлевилел берип турар.

Сайзана ДИРЧИН,
биология башкызы.

Күдээлериң күжүн, кеннээттериң уран-шеверин көөр

Күдээлер биле кеннээттер дээрге, өске улустуң аал-коданында база бир кончуг хүндүткелдиг кижилер боор чүве. А олар каты, кат-иезин, бээ-кунчуузун чүүден артык хүндүлээр ужурлуг. «Күдээзиниң күжүн, кеннээттериң уран-шеверин көөр» дээни шуут-ла чиге сөглээн амыдыралчы сөс. Күдээ кижи каты, кат-иезиниң аал-оранынга барганда, оларның ажылын бирден-бирээ чокка кылып бүдүрген турар. Чижээ: чайын-күзүн дижик, сиген, одаар ыяш белеткээр, картофель ажаар азы кеннээттер болза, бажыңбалгадын чугайлаар, саан саары дээн ышкаш. Хөй күдээлерлиг, кеннээттерлиг улустарны көрүп чоруурга, магалыг.

Күш-ажылдың хоочуннары Чылбак Бапаковна, ооң өөнүң ээзи Суртаал-оол Байыр-оолович Монгуш Хову-Аксынга, Чыраа-Бажынга турган колхозтарга, ооң соонда «Чыраа-Бажы» бүдүрүлгезиниң мал ажылынга үр чылдарда кызымак ажылдап чордулар. Төлептиг ада-иениң төрээш, азырап өстүрүп каан оолдар, кыстары оларның чоргааралы, өөрүшкүзү.

Бо өг-бүленің 9 ажы-төлүнүң 6-зы оолдар, а 3-ү кыстар. Күдээлери, кеннээттери көңгүс аныяк, ам оларының оглу-кызы 20 хире.

Оолдары — Каадыр-оол, Никита, Сергей, Роман, Мерген-Херел, Эрес, кеннээттери – Аржаана, Маргарита, Чойганмаа, Чодураа, Урана, Лорета. Кыстары – Лидия, Долгар, Чойганмаа, күдээлери –Олег, Владимир, Буян. Оолдарындан Роман Суртаал-оолович ус-шевер, Каадыр-оол тракторист–чолаачы, кеннээттеринден Урана Дадар-ооловна аргыттынар-дааранып, алгы-кеш эттээр, Маргарита суурда кижи эмчизи. Күдээлери –Олег Ондар, Владимир Монгуш, Буян Хертек чүнү кылып, бүдүрбес дээр. Монгуштарның улуг уруу Лидия Шык-Бажында «Челээш» уруглар садының эргелекчизинде ажылдап турар.

Чылбак Бапаковна ажытөлүнүң адазындан чарылза-даа, күдээлериниң күжүн, кеннээттериниң уран-шеверин көрүп, ажытөлүнге азырадып орар аас-кежиктиг ие-дир. Ооң оолдары, күдээлери эрткен күстен эгелээш, ам бо хүнге чедир тайга үнүп, тооруктап турарлар. Чаа үнүп келген Хаван чылының март 8-зи таварыштыр Чылбак Бапаковнага, ооң ажыл-ишчи өг-бүлезинге аас-кежикти, өөрүшкү-маңнайны күзедим.

Кара-Сал ООЛАК.

Чөөн-Хемчик, Чыраа-Бажы сумузу.

• Эрткен болгаш амгы үеде

ТӨРЕ-ХӨЛДҮҢ КИЖИЛЕРИ

Оон бээр хөй-ле чылдар эрткен. ТАР-ның ССРЭ-ниң составынга каттыжып киргениниң 1 чыл ою турган. Ол үеде кады ажылдап турган өөрүм Алексей Дамдын, Иргит Даңгыт, Алексей Арапчор, эң улуг хоочуннарывыс Степан Комбу, Оюн Ловуңчап болгаш өскелериң-даа база улуг-биче кижилериң үжүк-бижик, эртем-билиг, чаа амыдырал-чуртталганың овур-хевири дээш сонуургалы, шынап-ла, хөөрем чок хайныгып турар үе-ле болгай.

Ынчан мен, 1945 чылда, часкаар бир-ле дарга-биле Төре-Хөл чораан мен. Хөлде куш үнү диңмиттиг-ле чүве, элезинниг ховуларында чээрен дээр аң өөр-өөр чоруур. Хып дээн аныяк, сонуургаачал эрде менде чүү боор, чээренниң бир оглун-даа аттыг сывыртап (тудуп, чарашсынар сагыштыг аан) турар мен. Ол каяа четтирер боор, бичии ырай бергеш туруп аар, кижини астыктырар, будалдырар, кажар амытан бооп-тур. Ынчангаш бо назылапкырыыже, 80 хар ашкыже уттундурбас, сагышта артып калган ужуру ында деп бодаар мен. Амытан бүрүзү: аң-мең, ыт-кушдаа — өскен-төрээн, доруккан черинге дөмей-ле эглип келир. Орантаңды бойдус ол хире эргим. Амытан бүрүзүн хаара тудуптар күчүлүг деп чүве ол турган боор.

Ам-даа Төре-Хөл, ооң бойдузу улуг-ла өскерилге чок-ла-дыр. Чээрен харын шуут читкен болду. Хөлде шортан салып өстүрген, ооң улуу-даа, семис-чаагайы-даа аажок. Оон чамдык улус орулга киирип, машина-балгат-даа садып аптар аргалыг апарганын-даа дыңнадым.

Төре-Хөлдүң артыы талазында аалдар хөй. Шээр мал, чылгы-даа ында бар. Школачылар, аныяктар бо-ла хоюн, инээн кадарган, кежээлерде аттыг бот-боттарын карактажып чоруп турарын эскердим. Мээң баштай барганымдан алдан чыл ажыг үе эрткен-даа бол, малчын, байлак сеткилдиинден өскерилбээн чон-дур дээрзин бүгү чуртталгазында малчыннап келген, ам-даа 300 хире хой, 70 хире өшкүлүг, 30 ажыг бода малдыг, ал-боттары акшый берген, инвалид уруглуг, чугаа-сооттуг кырганнар Базыр Сүге Курович, ооң кады кырааны Базыр Алдынкыс Самдаровна-биле хөөрежип чугаалашкаш билип алдым.

Малчын кижиде уйгу-дыш каяа турар, үргүлчү серемчилел-хайгааралда турар. Ынчап турда-ла ол хөөкүйлериң 30 хире бода малын ийи чыл бурунгаар моол кызыгаарын эрттир оорлап аппарган, 4-5 хире бызаа арткан, кызымак, турасоруктуг-ла болгаш бызааларын кожа-хелбээ чону-биле эмиглежип, саар инектерни садып ап тургаш, катап база ол хире инекти өстүргени ол.

Кижи бөрүден аңгы, дөрт буттуг көк бөрүлер база көвүдээн. Чоокта чаа оларның ийи өшкүзүн чигеш, үш өшкүнү балыглаан. Кожазында аалдар база-ла оон каражадап турар. Моол таладан көк хамаанчок, кызыл бөрүлер безин элбеп турарын хайгааралга алза чогуур деп малчыннар чугаалаар боор чорду.

Черле ынчаш Эрзин кожууну – малчыннар чурту, шаг-төөгүден бээр чаңчыккан, ызыгуур салгаан бүдүжүн салбайн чоруур чон деп билип чор мен. Ынчангаш ында чаңгыс сумунуң малы безин бистиң Чаа-Хөл кожуундан безин хөй болуп турары база таварылга эвес. Үстүнде адааным чаңгыс чижек ооң бадыткалы болур. Ынчангаш аныяктарга үлегер-чижек бооп, малчын кижиниң чымыштыг ажылынга өөредип чоруур чүткүлдүг хоочуннарга бүгү-ле чаагай кежиктерни, быжыг кадыкшылды, өөрүшкү-маңнайны күзеп, ажыл-ижинге чедиишкиннерни, азыраан мал-маганы өзүген болурун база ак орукту, узун назыны алгап-йөрээп каайн.

Алдан чыл болгаш сээң-биле ужураштым, Төре-Хөл. Ак-көк чалгыың чонну өөртүп турзун, девискээриң арыг болзун, эргим Төре-Хөл.

Р.ХУНАЙ-ООЛ.

Культура болгаш спорт

ТЫВЫЗЫКСЫГ ХООЧУННАР

Кызыл кожуунну Солаан Базыр-оол аттыг Культура одаанга суурнуң пенсионерлери 2007 чылдың Шагаазын байырлаан. Чылдың-на мынчаар Шагааны эрттирип турары чаңчыл апарганындан айыткан шагында уурукчуруктап келзе-ле, кижи бажы кизирт.

Маңаа Шагаа уткуп келген улуг назылыглар боттарының кылганы аъш-чемин столдарга делгей салып, бот-боттары чолукшужуп, аажок-ла хөглүг-омак, дүймеп турары улам байырлал шинчи киирип турган.

Бо чылдың Шагаа езулалы суурнуң Культура одааның артистериниң белеткээни "Шыяан ам" деп тоолдуң кол маадыры Аңчылай ашактың шоодайынга үргүлчү суп алган чорууру "Дорзук", "Довурзак", "Чарын" оларның солун маргылдаазындан эгелээн. Суурнуң баштыңы Леонид Сынаевич Артаев чыылганнарга Чаа чылдың Шагаазы-биле байыр чедирген.

Чыглып келген хоочуннар столдар аразынга аңгы-аңгы кожа "аалдарга" үстүп алганнар.

Дараазында оларның аразынга кожамык, "узун тыныш", "кыска тынышка" мөөрейлер болган.

Кожамыкка 1-ги черни Шулуу Опал Агбаан-Шыыраповна,2-ги черни Эзир Кыргысович, 3-кү черни Өрге Ондар олар алган.

Пенсионерлериң делгээн тыва аъш-чем мөөрейинге Опал Агбаан-Шыыраповна Шулуунуң делгээн чеминиң саны 28 янзы болган. Хол-биле кылган, даараан хеп аймаандан база Опал Шулуунуң кылган чавагаларын, ченичоктарын болгаш 1 харга чедир бичии ургларга бопуктарын чон сонуургап, садып ап, чагыгларны киирип турган.

Кожамыктар мөөрейи киржикчилер аразынга кидин түлүк. Кижи бүрүзү бодунуң чер-чуртун, эш-өөрүн мактаан, ынакшыл дугайында харын-даа муңгаралдың, көөр хөөн чок чоруктуң, каргыштыңдаа кожаңнары залга чаңгыланып турган.

Бо хоочуннарның аразында бодунуң үезинде чонунга бараан болуп, партия-совет органнарынга, улус өөредилгезиниң шугумунга, эрге-хоойлу органнарынга, саң-хөө шугумунга, көдээ ажылагыйга ажылдап чорааннар дээш, кымнарны чок дээр.Олар шаандагы амыдырал-чуртталгадан сактыышкыннарны кылып, бо үениң аныяктарынга үнелиг чагыгсөзүн берип, чаңгыс черге мынчаар чыглып турарынга, бистиң амыдыралывыска, ажыл-агыйның удуртукчуларынга деткимче берип, амгы амыдырал-чуртталга, ажы-төлдүң келир үези дээш сагыш аарып, боттарының хууда үлегер-чижээн көргүзүп чоруурунга чоргаарланмас аргажок.

Бо улуг хемчеглерни суурга аңгы-аңгы бөлүктерге бедик шынарлыг эрттиринге Каа-Хем сумунуң баштыңы Леонид Артаевтиң, ооң оралакчызы Аян Болааның, Солаан Базыр-оол аттыг Культура төвүнүң ажылдакчыларының тывызык чоруу болгаш киирген үлүг-хуузу улуг.

КАДЫК АМЫДЫРАЛ ДЭЭШ...

Чоокта чаа Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңынга спорттуң бүгү хевирлерин аныяктар аразынга нептереңгей болдуруп, амыдыралдың кадыкчаагай чоруун чон ортузунга нептередир сорулгабиле эң эки көргүзүглерлиг болган күш-культура башкыларын, тренерлерни, спорттуң хоочуннарын, спортчу өг-бүлелерни, деткикчилерни 2006 чылдың түңнелдери-биле шаңнап-мактаан.

Бо езулал кожуунну шупту школаларындан бичии спортчулар болгаш ада-иелериниң, удуртукчу даргаларының киржилгези-биле эрткен. Чалаткан аалчыларның аразында Кызыл кожуунну муниципалдыг районнуң баштыңы А.Х.Монгуш, ооң оралакчызы В.Д.Серен-Хуурак, кожуун администрациязының даргазы С.К. Ондар, кожуунну улус өөредилгезиниң эргелекчизи Н.Ч.Доржукай, социал политика талазы-биле оралакчы М.А.Буурулдай, культура килдизиниң эргелекчизи А.К.Монгуш болгаш өскелер-даа бар.

Байырлыг хуралга кожуунда спорттуң бедик түңнелдеринге ургларның «Авырга» спорт школазының (директору В.Д.Серен-Хуурак) киирген үлүг-хуузу улуг дээрзин демдеглээн. Бо спорт школазының өөреникчилери чүгле кожуунга, Тыва иштинге эвес, а Россия чергелиг улуг маргылдааларга бистиң республиканың адын камгалап келген. Маңаа эң шылгараңгай спортчуларның чедиишкиннеринге оларның адаиелериниң база деткикчилериң киирген үлүг-хуузун айыткан. Спорттуң 9 хевиринге сайзырап турар бо хемчеглерге «Авырга» спорт школазының, сумуларда адырларының эки ажылын демдеглээн. Секцияларда өг-бүледе берге кижизидилгелиг, амыдыралы чединмес өг-бүлелериң ажы-төлү база хөйү-биле хаара туттунган. Амыдыралдың кадыкчаагай овур-хевири спорт дээрзин билип, аңаа хандыкшып турары өөрүнчүг. Эң эки күш-культура башкыларынга, тренерлерге хүндүлүг бижиктерни болгаш акша шаңналдарын тывыскан.Ол дээрге Сергей Михайлович, ТР-ниң күш-культуразының, спортунуң тергиини Ээрбек сумузунуң командазы — кожуунну школачылар спартакиадазының дөрт дакпыр чемпиону, Виктор Ондарович Тыртык (Каа-Хем сумузу) аар атлетика талазы-биле РФ-тиң чемпиону, «Авырга» спорт школазының тренери Ким-оол Бодаганович Күжүгет (Черби сумузу) — шыдыраның эң эки суртаалчызы, Виктор Биче-оолович Ондар – теннис командазының удуртукчузу, Кызыл-оол Иванович Амыртаа (Баян-Кол), Орлан Болат-оолович Араптаң (Сукпак сумузу), Даңзычы Эртинеевич Хертек – спорттуң хоочуну, (чиик атлетика). Минусинск хоорайга «Сибириада-2006»-ның чемпиону.

Оон аңгыда ТР-ниң болгаш РФ-тиң чемпионнары, хостуг хүреш талазы-биле спорт мастериниң нормативтериниң күүседикчилери, Каа-Хем суурнуң чурттакчызы Тимур Базыр-оол РФ-тиң мөңгүн, хүлер кубоктарның эдилекчизи, Алик Сат (Каа-Хем суур), Шеңне Ооржак (Ээрбек суур), ТР-ниң хостуг хүрешке, сумо хүрешке 4-кү черни ээлээн. Кристина Сат (Сукпак суур) — ТР-ниң хостуг болгаш сумо хүрешке чемпиону, Аян Монгуш (Каа-Хем суур) — хостуг хүрешке ТР-ниң каш дакпыр чемпиону. Кызыл кожуунну 21 кижи киржикчилиг администрацияның командазы Бүгү-россияның IV фестивалынга бирги черни алган. Көк-Тей ортумак школазының башкызы Ия Саяновна Донгак республика Наадымының чадаг чарышка тиилекчизи. Андрей Дашович Түлүш (Кур-Чер сумузу) республика Наадымының аът спортунуң талазы-биле республика чемпиону.

Кожуун школазының эң эки спортчулары — Аян Баданай (Баян-Кол), Чиңгис Дарма (Ээрбек), Төмүр Тарган (Кара-Хаак), Артур Ооржак (Кур-Чер), Ачыты Ондар (Сукпак), Айдың Доржу (Сукпак), Орлан Дилгижек (Сукпак), Буян Ооржак (Сукпак), Сукпак сумузундан эң хөй өөреникчилер ТР-ниң Чазак Даргазының шаңналының эдилекчилери бооп турарын маңаа онзалап демдеглээн.

Анатолий Дүвен-Бады (Баян-Кол), Аржаан Ламажык (Терлиг-Хая), бо оолдар база — хостуг хүрешке ТР-ниң Чазак Даргазының шаңналының эдилекчилери Айран Куулар (Ээрбек), Хая Монгуш (Каа-Хем), Айдың Шыдыраа (Кур-Чер) хостуг хүрешке ТР-ниң бирги чери дээш школачылар аразынга шаңналды алган.

Спортчу өг-бүлелер: Чечек Суратовна Тарган (Кара-Хаак), Лидия Хүү-ооловна Дилгижек, Мерген Шилекович Дилгижек (Сукпак), Алефтина Токовна Монгуш (Каа-Хем), Тайбың Мешпек-оолович Баданай, Алефтина Чөржей-ооловна Баданай (Баян-Кол), Эрес-оол Доржуевич Монгуш (Шамбалыг), Маажыр Хүргүлекович Хоочун (Терлиг-Хая), Татьяна Мартаевна Монгуш (Ээрбек) оларга байыр чедирип, чылыг сөстерин сөңнээн. Ургларынга спортче хандыкшыырынга боттарының хууда үлегер-чижээн көргүзүп чоруурунга чоргаарланып, оларга байыр чедириишкиннериниң, өөрүп четтириишкиннің чылыг сөстерин кожуунну удуртулгазы чугаалаан.

Деткикчилер: Андрей Дартанович Ондар (МКБ) «Тепличный комбинат»), Юрий Даваевич Тыт-оол (ТР-ниң Төлээлекчилер палатазының депутады), оларның спорттуң сайзыралынга киирген үлүг-хуузун онзалап демдеглээн. А спортчу өг-бүлелериң адаиелери ургларының чедиишкиннери дээш кожуун мурнундан оларга байыр чедирип, деткимче көргүзүп турарынга өөрүп четтиргенин илереткеннер. Спортчуларга тураскааткан бо езулал Солаан Базыр-оол аттыг Культура бажыңының артистериниң оюнбаштак хөгжүмнүг ыр-шоорунга үдеттирип, бедик деңнелге эрткен.

Дарья САРЫГЛАР.

Чагаалар аразындан

ДЕТКИИР БОЛЗА...

Өвүр кожууннуң Саглы суурда чурттакчы чоннуң саны муң ажыг, кожуунда дөрткү черни ээлеп турар. Мында шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларның бир бирээзи—хлеб айтырыы. Суурга мооң мурнунда хлеб быжырар пекарня турган, ам-даа бар. Аңаа ажылдап турган кижиниң кадыының баксырааны-биле, ол пекарня бир чыл иштинде ажылдавайн турар.

Канчап черле хөй чурттакчылыг суурда хлеб быжыптар кижи чок деп? Бир эвес деткиир чүве болза, ындыг кижи бистиң суурда бар. Ол кымыл дизе, Светлана Кечиловна Айдыс-оол-дур. Ол бодунуң бажыңында эки шынарлыг хлебти хире шаа-биле быжырып турар. Хүнде 50-60 хлебти быжырып, чоок кожаларын, дөргүл-төрелдерин хлеб-биле хандырып турар.

Хүнде ийи-үш удаа быжырза-даа бүдүн суур чурттакчыларынга ол кайыын чедер. Чүге дээрге, ооң хлеб быжырар печказы бичии,хлеб хептери эвээш. Ооң тускай эртеми садыгжы.

Бир эвес Светлана Кечиловнаны деткип, ооң хлеб быжырар бичии печказын улгаттыргаш, дериг-херексел, одаар ыяш, далган сөөртүлгезинге деткимчени бээр болза, ол бүдүн суурну эвес-даа болза, чартыындан хөй кезиин хлеб-биле хандырыптар аргазы бар.

Бир катап ырактан төрелдеривис келген чүве. Аъш-чем кылгаш, төрелдеривис шайладып олурувуста, кандыг кончуг амданныг хлеб боор, кым быжырып турар ирги, шынап-ла, орус печкага быжырган хлебдир деп магадааннар.Ол Светлана Кечиловнаның быжырган хлеви-ле болгай.Четчир, эки шынарлыг хлебтиг болур дээр болзувусса, Светлананы деткээнивис дээре эвеспе, саглыжылар!

Владимир ШОЖАП.

Саглы суур.

ДЕЖУРНЫЙ КЕЗЭЭ дыңнадып тур

Эрткен неделяның дургузунда республикага 101 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, ооң 62-зин изиг дорааны-биле илереткен. 6 өлүрүүшкүн, кадыкшылга өжегерээн хора чедирген 18 факт, ооң ийизи өлүм-биле доозулган, 1 күштеп-чазарлаашкын, үптээшкинниң 6 таварылгазы, наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу-дүрүмге чөрүштүр шыгжааныныңа база бодунга ап чораанының 13 фактызы, өлүм-биле доозулган 2 орук-транспорт озал-ондаа болган.

Өлүрүүшкүн

Чеди-Хөл кожууну. Март 7-де 03 шак 05 минута турда, кожуунның төп эмнелгезинге үрээнче бижектеткен Хову-Аксы суурнуң 22 харлыг чурттакчызын чедирген, алдынган балыындан ол 05 шак 15 минута турда чок болган. Өлүрүүшкүнге каразыттырып турар Хову-Аксы суурнуң чурттакчызын туткан, ол өчүүн берип эгелээн. Кады арагалаашкынның үезинде өөскээн аас-дылдың үезинде өлүмнүг балыгны чедирген болган. РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 105 үүлүнүң 1 кеззэ-биле кеземче херээн оттурган.

Кадыкшылга аар хораны өжегерээн чедиргени

Чөөн-Хемчик кожууну. Март 6-ның кежээзинде кожуунның төп эмнелгезинге иштинче, баарынче балыглаткан 1987 чылда төрүттүнген Теве-Хая суурнуң чурттакчызы Д. деп уругну чурттап турар черинден эккеп чыттырган. Ук медээни милицияның дежурный кезээнге дыңнаткан. Шалыпкын истелге хемчеглериниң түннелинде ук кем-херек үүлгедиишкининге каразыттырып турар кижини туткан: ол болза когараан кижиниң кады чурттап турар кижизи болган. Ооң чугаалааны-биле алырга, балыгны өг-бүлеге болган алгыш-кырыштың түннелинде чедирген болуп турар.

Хыналданы Чөөн-Хемчик кожуунның ИХК-зи чорудуп турар.

Кызыл. Март 9-та 18 шак 35 минутада «дүрген дузаның» бригадазы республика эмнелгезинге «Кожзавод» автобус доктаамындан хөрээнче балыглаткан 1953 чылда төрүттүнген О. деп хамаатыны чедирген. Кем-херек үүлгедиишкининге каразыттырып турар Шагаан-Арыг хоорайның 25 харлыг чурттакчызын туткан. Балыглаашкынны Семирацкая кудумчузунга кады арагалаашкынның түннелинде чедиргени илерээн. РФ-тиң КХ-зиниң 111 үүлүнүң 1 кеззэ-биле кеземче херээн оттурган.

Истелгени Кызыл хоорайның ИХЭ-зи чорудуп турар.

Уптээшкин

Ак-Довурак. Март 5-те 21 шак 20 минута турда милицияга Ак-Довурак хоорайның чурттакчызы херээженден медеглел кирген. Ооң дыңнатканы-биле алырга, 20 шак үезинде Юбилейная кудумчузунда бажыңның чанынга билдинмес кижи ооң эт-септиг болгаш 9000 хире акшалыг сумказын былаап аппарган. Божуу-далаш хемчеглериниң түннелинде үптээшкинге каразыттырып турар Кызыл-Мажылык суурнуң 19 харлыг чурттакчызын туткан. Амгы үеде ол өчүүн берип эгелей берген. РФ-тиң КХ-зиниң 161 үүлүнүң 2 кеззэниң «г» пунктузу-биле кеземче херээн оттурган. Туттурган кижиден оорлаан эт-септи болгаш акшаны хавырган.

Истелгени Ак-Довурак хоорайның ИХК-зи чорудуп турар.

Оор херээ

Чөөн-Хемчик кожууну. Март 6-да 18 шак 35 минута турда С. деп хамаатыдан билдириишкин кирген. Ында айытканы-биле алырга, 17 шак үезинде билдинмес хамааты херээжен Чадаана хоорайның «Универмаг» садыының бараан делгээр черинден херээжен улус кедер куртканы бүдүү оорлаан. Когаралдың түңү 2800 рубль. Оор херекке каразыттырып турар Кызыл хоорайның чурттакчызы 19 харлыг уругну милицияга чедирген, оон куртканы хавырган. РФ-тиң КХ-зиниң 158 үүлүнүң 2 кеззэниң «в» пунктузу-биле кеземче херээн оттурган.

Истелгени Чөөн-Хемчик кожуунның ИХК-зи чорудуп турар.

Кызыл кожууну. Март 7-де 20 шакта билдинмес кижилер Терлиг-Хая суурнуң Механизаторлар кудумчузунда бажыңның хериминиң иштинде кажааже хостуу-биле киргеш, билдириишкин ээзинге хамааржыр 2 аътты оорлаан. Когаралдың түңүн тодарадып турар. РФ-тиң КХ-зиниң 158 үүлүнүң 2 кеззэ-биле кеземче херээн оттурган.

Истелгени Кызыл кожуунның ИХК-зи чорудуп турар.

Кызыл. Март 1-де билдинмес кижилер билдириишкин ээзи херээженниң квартиразының эжиин үреп киргеш, амыдыралга ажыглаар дериг-херексел-дерни болгаш эт-септи оорлаан. Когаралдың түңү 2050 рубль. Оорлаашкынга каразыттырып турар Кызыл хоорайның 23 харлыг чурттакчызы туттурган болгаш өчүүн берип эгелээн. Бүгү эт-септи хавырган. РФ-тиң КХ-зиниң 158 үүлүнүң 3 кеззэ-биле кеземче херээн оттурган.

Истелгени Кызыл хоорайның ИХЭ-зи чорудуп турар.

Наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлуга чөрүштүр ап чорааны болгаш шыгжааны

Улуг-Хем кожуун. Март 6-ның кежээзинде Улуг-Хем кожуунның ИХК-зиниң эзириктер сергедир черинге Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчызын хынап көрүп турда оон наркотик шынарлыг бүдүмелди хавырган болгаш экспертизаже чоргускан. Туттурган кижиниң чугаазындан алырга, наркотиктиг бүдүмелди бодунга ажыглаары-биле белеткээн болуп турар.

Хыналданы Улуг-Хем кожуунның ИХК-зи чорудуп турар.

Кызыл. Март 8-те 19 шак 40 минутада Пролетарская кудумчузундан ийи хамаатыны туткан, олардан 96,497 грамм марихуананы, 0,807 грамм гашиш үзүн тыпкан болгаш хавырган. РФ-тиң КХ-зиниң 228 үүлүнүң 1 кеззэ-биле кеземче херээн оттурган.

Истелгени Кызыл хоорайның ИХЭ-зи чорудуп турар.

Каа-Хем кожуун. Март 11-де хүндүс орук-таңныыл албанының «Көк-Тей» доктаамал постузунга «ВАЗ» автомашинаны хынап турда, пассажирден 66,464 грамм наркотиктиг бүдүмелди – гашишти хавырган. РФ-тиң КХ-зиниң 228 үүлүнүң 2 кеззэ-биле кеземче херээн оттурган.

Истелгени Каа-Хем кожуунның ИХК-зи чорудуп турар.

Өлүм-биле доозулган орук-транспорт озал-ондаа

Кызыл. Март 5-те «ВАЗ» автомобильдиң чолаачызы Магистральная кудумчулап барыын талаже бар чорааш, «Тувгаз» бүдүрүлгениң дужунга «Toyota probox» автомашинаны эрте халдып ора, удур шимчээшкин оруунче үнгеш, «Toyota corolla» автомашинабиле чыс үскүлешкен. Ооң соонда «Toyota corolla» автомашинаның чолаачызы барыын угже чоруп орган «Toyota probox» болгаш «ВАЗ» машиналарны дегзи үстүрген. Орук-транспорт озал-ондааның түннелинде «ВАЗ» автомашинаның пассажири болуушкун болган черге ыш-биле барган. Республика эмнелгезинге «Toyota corolla» автомашинаның пассажирин, ол алган кемдээшкиннеринден эмнелгеге өлген, «Toyota corolla» автомашинаның ижинде кемдээшкин алган пассажирин база «ВАЗ» автомашинаның дөңмээ сыйылган, арны-бажы балыгланган пассажирин чедирген. Арага-дары ишкенин тодарадыры-биле чолаачылардан анализти алган.

Хыналданы ТР-ниң ИХЯ-зының чанында истелге эргелели чорудуп турар.

Почта харылзаазында

ЧАГЫДЫЛГА ТАРИФТЕРИ ӨСКЕРЛИИШКИН ЧОК АРТКАН

Чагыдылга талазы-биле 2007 чылдың бирги чартыының түңнелдерин алгаш көөрге, чагыдылга саны сөөлгү 10 чылдарның дургузунда 4,5 хууга бир дугаар өскен.

Бо удаа Россияның почтазы чагыдылганың байдалын турумчудар болгаш ооң өзүлдезин хевээр арттырар сорулга-биле 2007 чылдың ийиги чартыының чагыдылга тарифтерин бирги чартык чылдың деңнелинге хевээр арттырарын шиитпирлээн. Чагыдылга талазы-биле сонуургалдыг ведомстволар болгаш медиакаттыжылгалар-биле ол моон соңгаар сырый харылзаалыг ажылдаарын планнап турар. Ол ышкаш ийиги чартык чылдан тура, деңзи хемчээлиниң эге чадазын 10 граммдан 12,5 граммга чедир өскерткен. Ама саазыннары А3 хевириниң 4 арынныг солуннар ортумаа-биле 12,5 граммга деңнежип турарынга ол үндезилеттинген. Ам солун үндүрүкчүлеринге үндүрүлгезиниң чедирилге өртээн санаары эптиг апаар болгаш чагыкчыларга солуннар чедирилгези дээш артык акша төлевес арга тургустунар.

Чагыдылга чагыгларын хүлээп алыры болгаш чедирилге ачы-дузазының талазы-биле карылгалыын биле тура-ла Россияның почтазы тарифтер өстүрүлгезин РФ-тиң Чазааның деңнелинге шиитпир хүлээп алдынгыже чедир соңгаарлаткан. Амгы үеде Россияның почтазы РФ-тиң Монополияга удур федералдыг албаны база РФ-тиң Тарифтер талазы-биле федералдыг албаны-биле кады РФ-тиң Чазаанче чагыдылга тарифтерин өстүрбейн чедирилгениң карылгалыг байдалын экижидип болурунуң саналдарын киирген.

Бистиң корр.

Бойдус камгалалы

ШЫҢГЫЫ ХАЙГААРАЛГА АЛЫР

«Шын» солунну үргүлчү номчуур болгаш, Кызыл хоорай чурттуг эш Мечин Чиктолдуң «Дус-Хөлдү ээлеп камгалаан болза» деп материалын номчааш, мен база элээн каш сагыш-бодалымны бижиксей бердим. Дус-Хөлге мен бурунгу чылын будум багай болгаш, 5 хонук иштинде дыштанып эмненгеш, даянгыыжым каггаш келдим. Дыка-ла эки тааржып, сегидим.

Ынчан пансионаттарның бир хонарга өртээ 50-100 рубль турду. Кандыг-даа пиволаар черлер чок турган. Корум-чурум талазы-биле, кижи чеже-даа хөй болза, тайбың турду. Ийи-чаңгыс аныяктар хөглеп танцылаанда, 12 шакка чедер, ол-ла. Ынчан араганы бүдүү садыгжылар 100 рубльге садып турган.

Мен эрткен чылын база катап, ол хире таарышкан кижи дээш, 7 хонуктуң путевказын садып алгаш чоруптум. Ынчан, шынап-ла, пансионаттарның өртээ улгаткан, бир хонарга 200 рубль өртектиг болду. Чон дээрге эндерик, хостуг олут чок. Майгын дээрге 50-60 хире. Корум-чурум эрткен чылдаазынга деңнээрге, дыка баксыраан болду. Мечин Чиктолдуң бижип турары кончуг шын. Пиво садар черлер мырыңай ийи аңгы черде: ховуда улуг майгында бирээ, столоваяда база бар. Кежээ 10 шакта аныяктарның хөглеп-танцылаары-биле кирер өртээ 30 рубль чорду. Мен бир хүн черле сонуургап көөр сорулгалыг четтим. Эжик аксында бичии аныяк оол акша негеди, мен кафеден пиво садып ижерим ол дээримге киирипкен. Садыгда 18-20 харлыг бичии орус уруглар садыглап турлар. Боттары садыг баартактарын аай-дедир ажа халып, бичии шилде пивону аксындан эмген турлар. Мени-даа улуг дыка херексевес. Өртектерни хөлүн эрттир улгаттырганын эскердим.

Чиктолдуң бижээни шын, Саян артындан келген хамаатылар кара туразында аажылап турар. Оларны чагырар улус чок. Кочетов суур чурттуг бир ашак ынчап хөөреп олурду. База бир чижек. Бир пятница кежээзинде аныяктарның «Аныяк гвардия» деп чыскаалы болган. Кижи дээрге, кандыг-даа хөөрем чокка, муң ажыг, а автомашина 300 ажыг. Кызылдан туктар аскан чиик машиналар-биле кады телевидение ажылдакчылары база келди. Чыскаал таптыг-ла 9 шак үезинде тараан. Ону ажыглап, хөл кыдыында машиналар садыглар организастап, янзы-бүрү пиво, арага, аъш-чем аймаан садып турду. Ындыг улуг чыскаал организастаар дээн даргалар баш бурунгаар чаңгыс-даа шагдаа албаан болду. Хамык аныяктар төнчүзүнде арагалап алгаш, дыка улуг корум-чурум үрээшкинин кылган.

Ол хүн 10 ажыг автомашина үскүлешкен, ийи кижи бижектешкен түннелинде, бирээзи өлген. Бижиир болза, дыка хөйну бижип болур. Ынчангаш бистиң шак бо Дус-Хөлүвүс чайгы үеде хөй чоннуң чыглыр, эмненир, дыштаныр чери чүве болганда, ону шыңгыы контрольга ап, арыг-шеверни, корум-чурумну тудары чугула.

Сергей МАСКЫР,
күш-ажылдың хоочуну.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы Чазак Даргазының Улуг Хуралда бүрүн эргелиг төлээзи Алексей Иванович Очурга ооң дуңмазы

Салчак Иванович
ОЧУРНУҢ

электен мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалын илергейлеп тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru
Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09, 1-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 9470. Чагыг 33.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массальг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.